

Borrehall - en mångtydig älvkvarnssten

Dokumentation och en mindre arkeologisk provundersökning av en skålgropssten på gränsen mellan Tveta och Östbo härad, L1973:7385 (RAÄ-nr Månsarp 1:1) på fastigheten Sjöhult 1:28, Månsarps socken i Jönköpings kommun, Jönköpings län

Borrehall - en mångtydig älvkvarnssten

Dokumentation och en mindre arkeologisk provundersökning av en skålgropssten på gränsen mellan Tveta och Östbo härad, L1973:7385 (RAÄ-nr Månsarp 1:1) på fastigheten Sjöhult 1:28, Månsarps socken i Jönköpings kommun, Jönköpings län

Jönköpings läns museums dnr: 2003-137
Länsstyrelsens dnr: 431-9019-2003

Rapport och foto, där annat inte anges: Mikael Nordström
Rapportgranskning: Anna Ödeén
Grafisk mall: Anna Stålhammar
Distribution: Digital pdf

Jönköpings läns museum, Box 2133, 550 02 Jönköping
Tel: 036-30 18 00
E-post: info@jkpglm.se
www.jonkopingslansmuseum.se

Upphovsrätt, om inget annat anges, enligt Creative Commons licens CC BY. Kartor ur allmänt kartmaterial © Lantmäteriet. Ärende nr I2018/00079. (CC0) .

ISSN: 1103-4076

© JÖNKÖPINGS LÄNS MUSEUM 2024

Innehåll

Sammanfattning	5
Inledning	7
Syftet med undersökningen	8
Metod	8
Kort bakgrund	8
Topografi och fornlämningsmiljö	13
Borrehall - tre besök under 20 år	15
Skålgropar och älvkvarnar	18
Heliga stenar, offerkällor och jättegrytor	30
Skålgropsstenar påträffade i gravar	35
Avslutande kommentar	45
Galtahall	47
Administrativa uppgifter	49
Referenser	50

Bilagor

Bilaga 1. Tabell över myntfördelning	59
Bilaga 2. Konserveringsrapport	63

DEN UPDRAGSARKEOLOGISKA PROCESSEN

Uppdragsarkeologin regleras av 2 kap. 10–14§§ i Kulturmiljölagen samt genom allmänna råd och föreskrifter. Arkeologiska uppdrag indelas i flera etapper: arkeologisk utredning, förundersökning och undersökning. Processen syftar i första hand till att bevara fornlämningarna, vilket är grundtanken i kulturmiljölagen.

Arkeologisk utredning

Arkeologisk utredning brukar göras i två steg. Den första etappen, steg 1 (AU1), innebär att befintlig kunskap i form av arkivmaterial, äldre handlingar och historiska kartor samt litteratur och uppgifter om tidigare undersökningar sammanställs med syfte att se om fornlämningar berörs av arbetsföretaget. Därtill görs en fältinventering i syfte att lokalisera tidigare okända fornlämningar. Steg 2 (AU2) utgör den del som innebär markningrepp i form av sökschakt med grävmaskin och provrutsgrävning. Om det konstateras förekomst av fornlämningar så kan dessa, om de inte kan bevaras, gå vidare till en arkeologisk förundersökning.

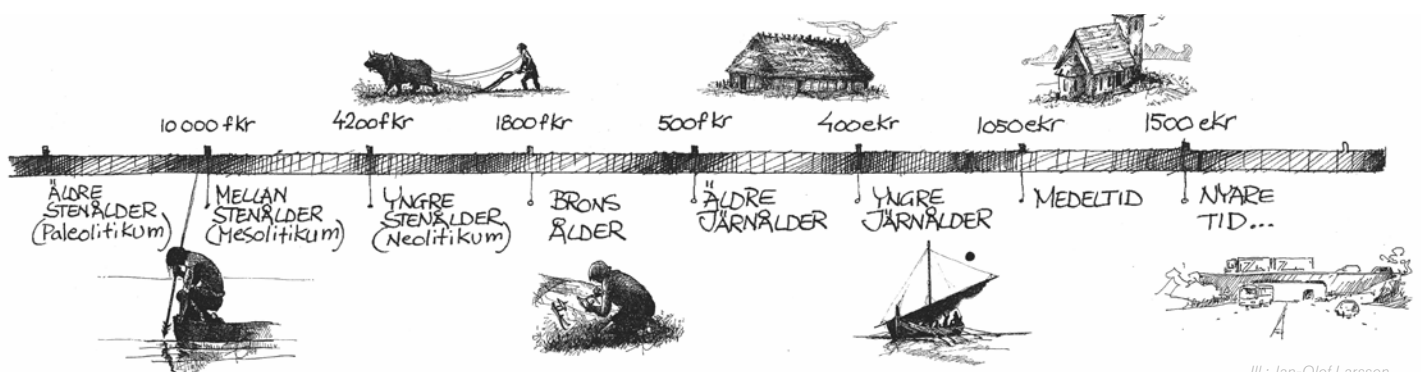
Arkeologisk förundersökning

En arkeologisk förundersökning (FU) syftar till att fastställa och beskriva fornlämningens karaktär, datering, utbredning och komplexitet samt att ta till vara fynd. Resultaten ska kunna ligga till grund för länsstyrelsens bedömning av kunskapspotentialen inför kommande beslut om tillstånd till ingrepp i en fornlämning. Förundersökningen ska också ge underlag för företagarens (exploatörens) vidare planering. Om fornlämningen efter förundersökning bedöms vara välbevarad och ha vetenskaplig potential går det vidare till nästa steg i processen - en arkeologisk undersökning.

Arkeologisk undersökning

En arkeologisk undersökning (UN) utförs med anledning av att en fornlämning behöver tas bort. Syftet med en arkeologisk undersökning är att dokumentera en fornlämning, ta till vara fornynd, rapportera och förmedla resultaten för att skapa kunskap av relevans för myndigheter, forskning och allmänhet. Dokumentationsmaterialet och fynden ska bevaras för framtiden samt tolkas vetenskapligt och infogas i ett kulturhistoriskt sammanhang. Undersökningen innebär att hela eller delar av fornlämningen slutgiltigt tas bort. Efter att fornlämningen tagits bort är marken fri att exploatera ur fornlämningssynpunkt.

Mer information om den uppdragsarkeologiska processen finns på Riksantikvarieämbetets hemsida.

Sammanfattning

Skålgropsstenen Borrehall är belägen på gränsen mellan Sjöhults och Ekeryds ägor, tillika socken- och häradsgräns mellan Månsarp i Tvetå och Byarum i Östbo härad. På ett meterstort löst stenblock finns över femtio skålgropar urgröpta i stenen. I groparna brukar det ligga mynt, så har det alltid varit enligt vittnesbörd från boende i trakten.

Vid tre tillfällen - 2003, 2013 och 2023 har stenen besökts och inventerats av Jönköpings läns museum. Hur många mynt låg i groparna, vilka typer av mynt och andra föremål och vilka förändringar har skett genom åren? Vid första tillfället undersöktes också en provruta intill stenen. Den syftade till att få en uppfattning om tidsdjupet i den historiska "användningen" av skålgropsstenen.

Vid besöket 2003 låg mynt i flertalet gropar – gamla mynt som var tagna ur bruk och nya omsättningsbara. Där fanns svenska mynt från hela 1900-talet. Förutom svenska mynt fanns 2003 även finska penni, en dansk 25-öring, en engelsk 1-penny samt en tysk mark från tiden före det europeiska valutasamarbetet, men också euron från 2000-talet. Där fanns även utomeuropeiska mynt överblivna från semesterresan – ett 2-cents mynt från Sydafrika och en 1-centare från USA.

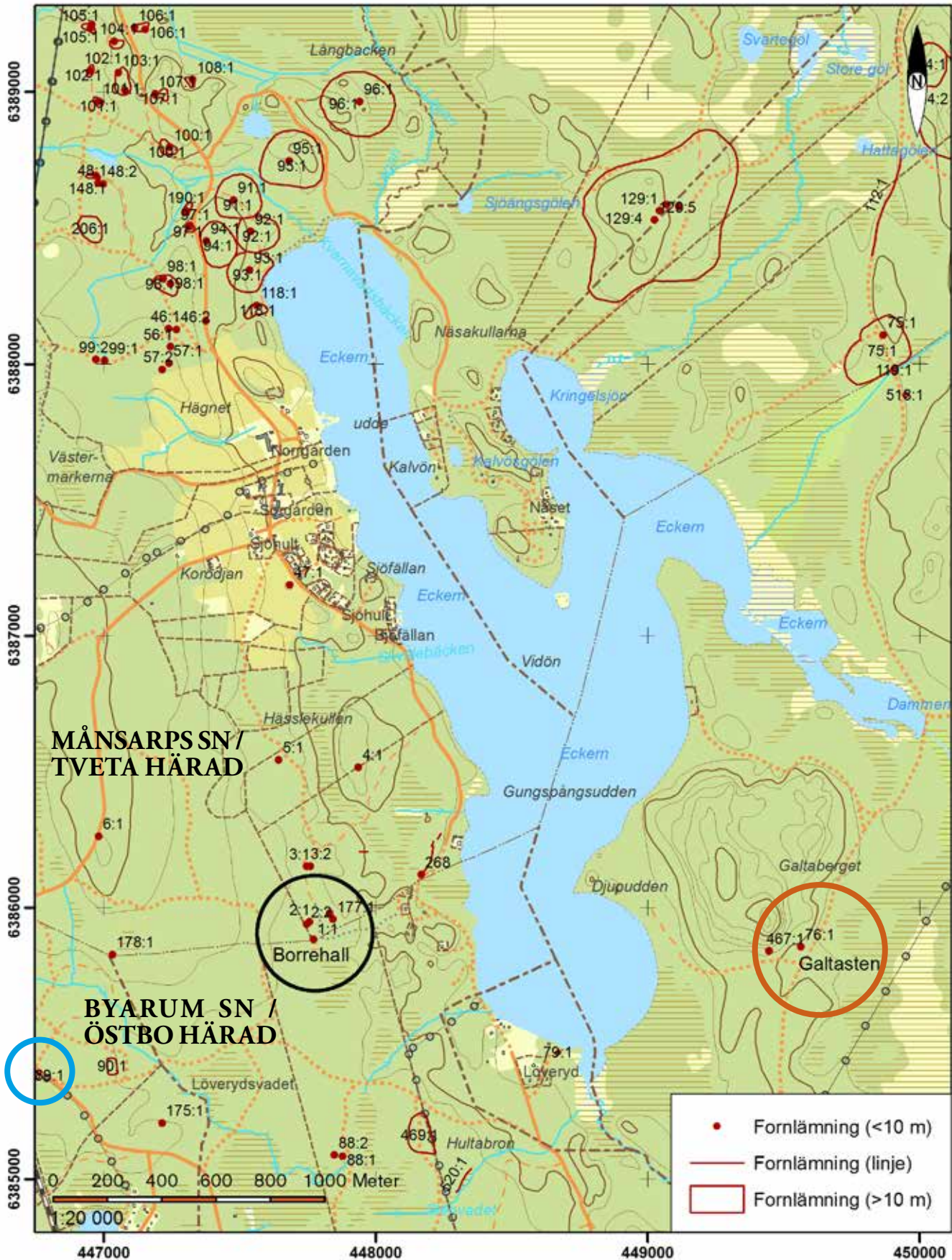
Vid återbesöket 2013 hade antalet mynt utökats väsentligt och mer än fördubblats. 2023 var antalet fortfarande stort, ungefär som 2013, ingen noggrann räkning gjordes dock denna gång. Det hade uppenbart skett en viss omflyttning bland mynten. Ett par guldfemmor från 2016 och en ukrainsk *hryvnia* från 2006 fanns bland nytillskotten.

Platsen ligger intill ett populärt promenadstråk och folk stannar uppenbarligen till vid stenen lite då och då. Även om man idag lägger mynt i groparna för att "det har man alltid gjort" eller för att det är "en kul grej", så går det tillbaka på en äldre tradition och föreställning att offer och smörjning av dylika gropar kunde bota sjukdomar och så vidare. I äldre uppteckningar om folkliga föreställningar kring dessa skålgropar kallas de för älvkvarnar. Man trodde att groparna uppkom för att älvorna malde sin säd däri. Älvorna var övernaturliga andeväsen som troddes kunna orsaka sjukdomar om de blev förnärmade.

Det berättas av boende i trakten att luffarna kände till att man ibland offrade mynt i Borrehall varför de gärna tog sig en sväng därom på sina vandringar för att fylla på kassan.

Vid varje besök på väg till Borrehall har vi passerat flera förhistoriska gravplatser – ett röse, en stor kvadratisk stensättning, en domarring och en fyrsidig stenkrets. Om brukandet av Borrehall går tillbaka till brons- eller järnålder vet vi inte men det förfaller inte otroligt att de som åstadkom de första groparna var "Sjöhultsbor" för kanske mer än två tusen år sedan.

Som ett tillägg till dokumentationen görs nedslag i skålgropsforskningen med några exempel på skålgropsstenar i gravar samt en titt på heliga källor och jättegrytor.

Figur 1. Utdrag ur digitala fastighetskartankartan med Borrehall (Månsarp 1:1) och Galtasten (Byarum 76:1) markerade. Den blå cirkeln anger fyndplatsen för guldbringningen på sidan 13. I kartan anges fornlämningsnummer enligt det äldre systemet. I texten anges dock även deras L-nummer. Skala 1:20000.

Inledning

Borrehall, är en levande fornlämning - en skålgropssten som människor regelbundet passerar i skogen (L1973:7385, RAÄ-nr Månsarp 1:1). Så har det varit i flera hundra år att döma av äldre kartor, kanske tusentals år utifrån fornlämningsbilden. När skålgroparna skapades är naturligtvis svårt att avgöra, kanske redan under bronsåldern, men säkert senast under mellersta järnålder. I området finns flera förhistoriska gravar, bland annat domarringar från just mellersta järnålder, cirka 200–600 e.Kr. Bruket och tankarna bakom varför man nyttjat skålgroparna har naturligtvis varierat över tid. Det historiska bruket att ”offra” i groparna finns belagt sedan början av 1900-talet men går säkerligen mycket längre tillbaks. Idag har det blivit en ”kul grej” att lämna mynt på stenen, i eller vid sidan av groparna, efter att man gjort sitt besök. En och annan tar också med sig mynt därifrån, medan några mynt ramlar av stenen och hamnar på marken.

Stenen ligger på gränsen mellan Månsarps och Byarums socknar, tillika häradsgräns mellan Tvetå och Östbo. Platsen är markerad med en fornlämnings skylt. Inte långt därifrån finns en upptrampad stig. Borrehall har även benämnts Boris sten, Böra hall och Pengastenen.

Projektet som redovisas i föreliggande rapport har delvis kommit att ändra karaktär från det att länsmuseum beviljades tillstånd att göra en mindre provundersökning intill skålgropsstenen 2003 till att det nu under 2023/2024 avslutas. Det ursprungliga projektet utfördes 2003 genom dels en halv fältdag lördagen den 17 maj, dels en enkel rapportsammanställning samma år. Rapporten trycktes dock inte utan blev liggande, varför så småningom idén uppstod att göra en uppföljande dokumentation av platsen och det moderna bruket av att lägga mynt med mera i skålgroparna. Ansökan om provgrävningen gjordes av Jönköpings läns museum men i samarbete med Joakim Goldhahn. Förutom en sedvanlig rapport var tanken att det också skulle kunna redovisas i artikelform, vilket skett vid två tillfällen (Nordström 2007, 2009). Ansvarig för undersökningen och utarbetande av rapport är Jönköpings läns museum genom Mikael Nordström.

Det första dokumentationstillfället och provgrävningen genomfördes i maj 2003. Vid det tillfället deltog förutom undertecknad Joakim Goldhahn, då vid arkeologiska institutionen, Göteborgs universitet samt Joakims son August. Vid det andra tillfället i maj 2013 deltog Bo Annuswer, länsstyrelsen i Jönköpings län. Återbesöket i maj 2023 genomfördes av Mikael Nordström. Det var tänkt att Bo Annuswer skulle ha deltagit även vid detta tillfälle men Bo avled efter en tids sjukdom tidigare under våren. Rapporten tillägnas därför hans minne. Som en del i projektet besöktes också Galtahall, belägen på andra sidan sjön Eckern cirka 2 kilometer öster om Borrehall, i maj 2014.

Figur 2. Älvorna, som gett namn åt fornlämningskategorin älvvarnsstenar, framställdes i 1800-talets romantiska konst som skira kvinnliga väsen dansande i dimman över sankta ängar. I folkloristiska uppteckningar framgår att det ansågs farligt att se älvorna dansa och man skulle akta sig för att dras med i dansen. Spåren efter älvdans kunde ses som ringar i gräset (egentligen spår efter svampar). Råkade man trampa i dessa riskerade man att älvorna "satte sjukdom på en", så kallad älvblåst, men genom offer trodde man sig kunna bota den som utsatts.

Kring älvvarnsstenar finns uppgifter från flera landskap om hur offren gått till. Borrehall är en sådan sten med en tradition åtminstone sedan förra sekelskiftet, men förmodligen mycket längre tillbaka.

Illustration av August Malmström betitlad *Älvalek* (1866) som spreds i olika skrifter och blev ett välbekant motiv. Nationalmuseum. Wikipedia, Public Domain.

Figur 3. Älvornas förvandling genom 1800-talet, från farliga naturväsen till fagra feer. Illustration av John Bauer till Alfred Smedbergs *De sju önskningsarna i Julbocken*, 1907. "Och i samma ögonblick var hon förvandlad till en underskön liten älva med rosiga kinder, himmelsblå ögon och guldgult, böljande hår." Public Domain.

Som ett litet appendix i rapporten görs också en kort historik kring älvvarnsforskningen. Där presenteras även några undersökta gravar från Jönköpings län där det påträffats skålgropsstenar.

Syftet med undersökningen

Hantering av mynt vid Borrehall innebär med stor sannolikhet att man från och till även tappat en del runt stenen. Provundersökningen syftade till att, genom i första hand myntfynd, få en uppfattning om tidsdjupet i den historiska "användningen" av skålgropsstenen. Det var även av vikt att studera om andra typer av offer såsom synålar, järnbitar, knappar, etcetera hade avsatt spår i och i kring stenen. Vi ville heller inte utesluta att stenen använts för liknande handlingar i förhistorien.

Ett andra syfte var att göra en noggrann dokumentation av samtliga mynt som var placerade på stenen, både i och utanför skålgroparna för att kartlägga det moderna bruket av skålgropsstenen. Efter ett tag uppstod idén att göra en uppföljning tio år senare - vilka förändringar hade skett i myntsammansättningen, vilka nya mynt hade tillkommit, vilka hade försvunnit eller flyttats. Detta gjordes 2013 och eftersom rapporten endast legat som ett otryckt manus gjordes ytterligare ett besök tio år senare i maj 2023.

Metod

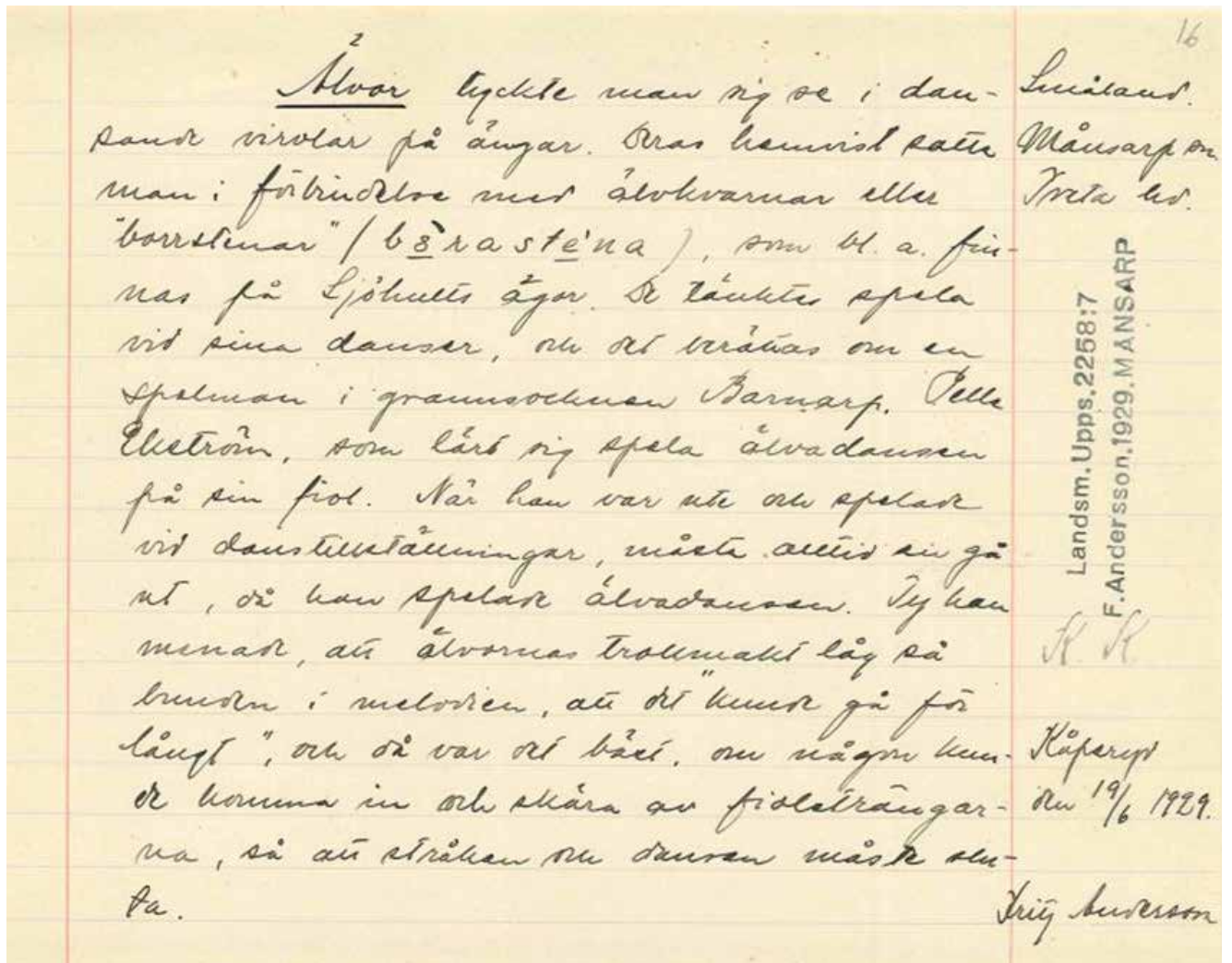
Runt stenen användes initialt en metalldetektor och därefter sålades en meterstor provruta i anslutning till stenens norra sida. Fynden mättes in manuellt i förhållande till skålgropsstenen. Efter undersökningen återställdes marken genom att provrutan lades igen. Själva stenen och skålgroparna mättes in manuellt för att sedan digitaliseras. Därefter registrerades samtliga mynt i varje skålgrop, uppifrån och ner. I maj 2003 dokumenterades 157 mynt liggandes på skålgropsstenen. Tio år senare fanns där 380 mynt.

Samtliga mynt lades tillbaka i samma ordning de befann sig i vid dokumentationstillfällena. Mynten som påträffades i provrutan samlades dock in (JM 57039). Vid besöket 2023 gjordes endast en översiktlig analys av mynten, inte en genomgång av varje enskild grop, men mängden kunde konstateras vara ungefär som 2013.

Kort bakgrund

Den cirka 1,2x1 meter stora och 0,6 meter höga stenen ligger alldeles vid häradsgränsen mellan Tveta och Östbo, tillika sockengräns mellan Månsarp och Byarum och ägogräns mellan Sjöhult och Ekeryd/Jorarp. Stenen är försedd med drygt 50 skålgropar.

Stenen benämns Borrehall i dagens kartor, men har även kallats Böra sten, Bårehall, Borrahall, Boris sten och Pengastenen. Den är känd i trakten sedan länge och uppmärksammades i slutet av 1920-talet av Bror Kugelberg i samband med hans fornminnesinventering. Kugelberg berättade också om Borrehall i en artikel –

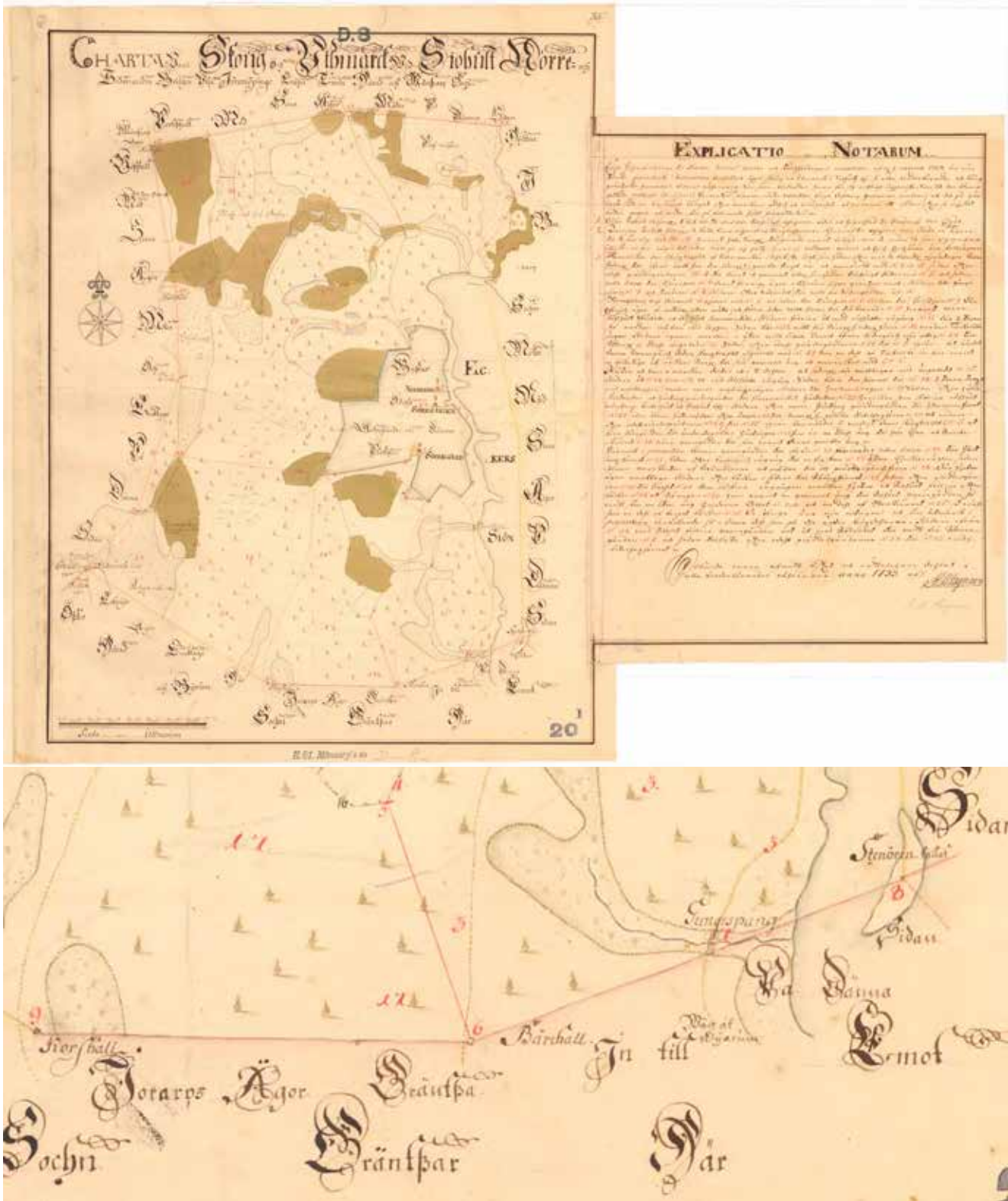

"Från Sjöhult till Åsa" i hembygdsboken Tabergs bergslag I, 1929. Vid Riksantikvarieämbetets forstagångsinventering 1954 försågs fornlämningen med nummer 1 i Månsarps socken. I en karta från 1733 över Sjöhults skog och utmark kallas platsen 'Bårehall' och ingår i en serie gränsmärken mot Jorarps ägor i Byarum socken (figur 5).

Skålgropar eller älvkvarnar har en lång tillkomst- och användningstid, från yngre stenålder och fram i historisk tid. Älvkvarnsstenars bruk i historisk tid finns omvittnat i äldre litteratur och etnologiska uppteckningar. Ofta sammankopplades användningen av dessa stenar med så kallad folkmedicin. Man smörjde dem med fett, gärna svålar, och offrade i dem för att bota sjukdom som åsamkats av älvorna. Kugelberg var själv väl bekant med seden att offra vid älvkvarnsstenarna – "Offret", skriver han, "bestod av små dockor, förfärdigade av små klutar, och hålorna själva smordes med fett." Vid sitt besök 1929 praktiserade Kugelberg en annan tradition: att placera mynt i groparna – "så 'offra' vi då på gammalt manér en tvåöring i en av de största älvkvarnarna och vandra mot norr...."

Figur 4. I Institutet för språk och folkminnen i Uppsala finns denna uppteckning kopplad till Borrehall: Älvar tyckte man sig se i dansande virvlar på ångar. Deras hemvist satte man i förbindelse med älvkvarnar eller "borrstelar" (borrastena), som bl. a. finnas på Sjöhults ägor. De tänktes spela vid sina danser, och det berättas om en spelman i grannsocknen Barnarp, Pelle Ekström, som lärt sig spela älvadansen på sin fiol. När han var ute och spelade vid danstillställningar, måste alltid en gå ut, då han spelade älvadansen. Ty han menar, att älvornas trollmakt låg på bunden i melodien, att det "kunde gå för långt", och då var det bäst om någon kunde komma in och skära av fiolsträngarna, så att stråken och dansen måste sluta.

Lappen påskriven med F. Andersson. Småland, Månsarps sn, Tveta härad. Kåperyd 19/6 1929. Uppteckning i Isof ULMA 2258:7, s. 16. Institutet för språk och folkminnen, Uppsala.

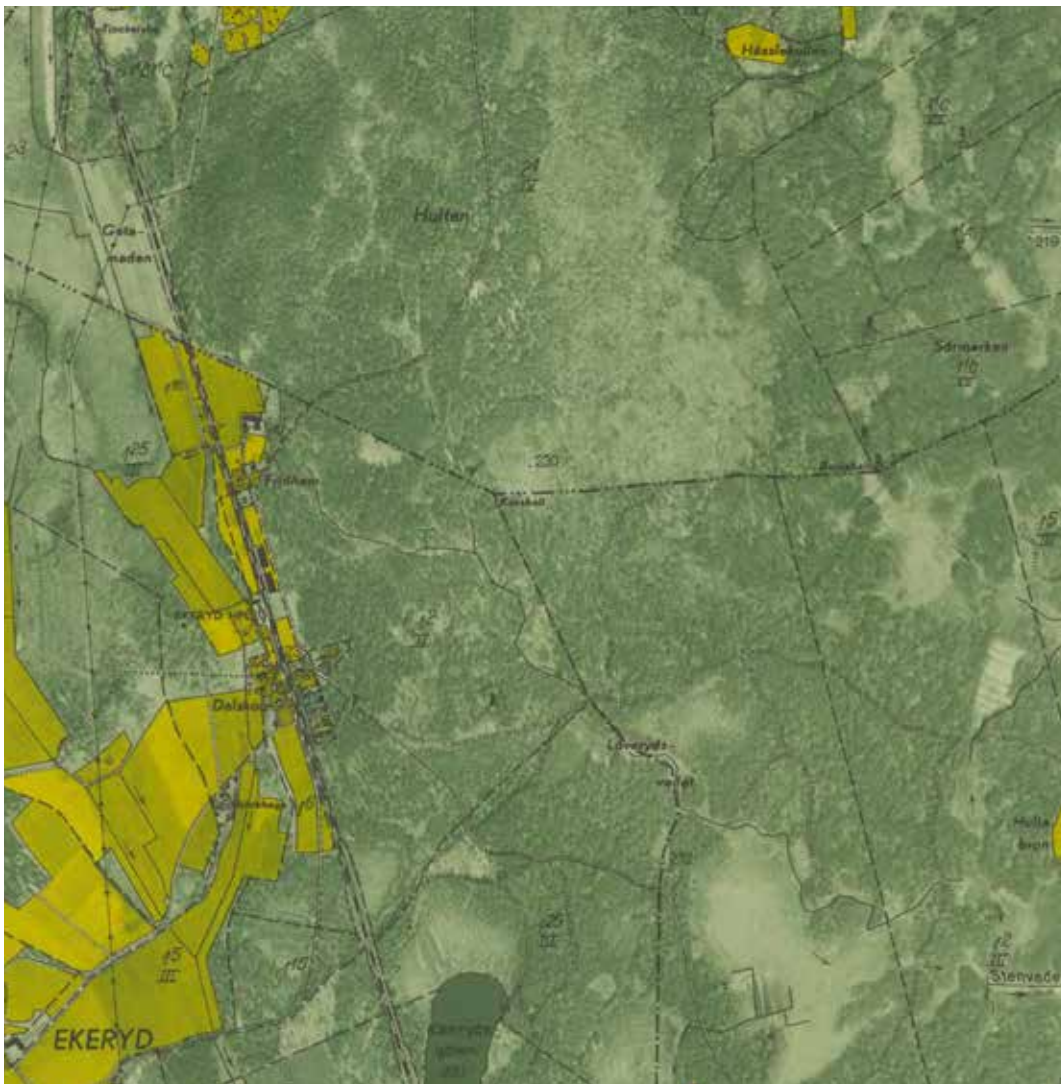

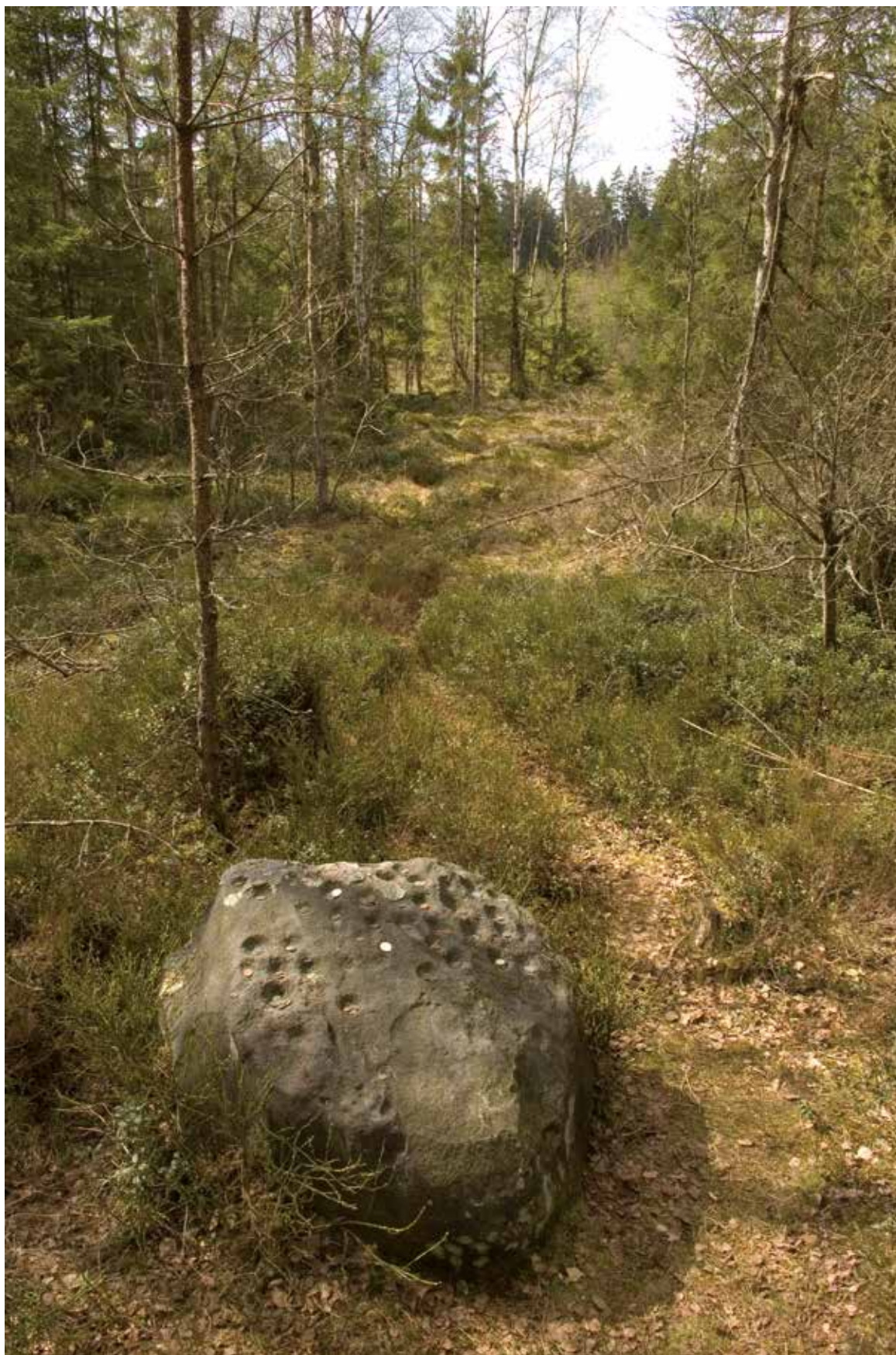
Figur 5. Geometrisk avmätning av Sjöhults utmarker 1733. Vid siffran 6 har vi "Bårehall" som utgör en gränsmarkering mot Torarps ågor i Byarums socken. Notera stigen som passerar förbi Bårehall i nord-sydlig riktning. Lantmäteristyrelsens arkiv. E81-20:1. Månssarps socken, Sjöhus nr 1-2. Upprättad år 1733 av Arvid Mårtensson Hagman

Figur 6. Detalj ur Generalstabskartan, delen Nässjö 1887. Borrehall är inte markerad, men notera stigen som löper i nord-sydlig riktning vid platsen (markerad med en svart cirkel).

Figur 7. Nedan. Utdrag ur den ekonomiska kartan från början av 1950-talet, där Borrehall är utmärkt. Precis som i äldre kartor löper en stig från norr mot söder förbi Borrehall.

Figur 8. Borrehall i april 2007 fotograferad inför en artikel som ingick i boken "Liv och död vid Lagastigen" (Nordström 2007). Vid detta fototillfälle gjordes ingen dokumentation annat än ett konstaterande att mängden mynt var snarlik den från 2003. Den smala öppningen i skogen utgör en fastighetsgräns och markerar dessutom gränsen mellan Månsarps och Byarums socknar, tillika gräns mellan Tveta och Östbo härad. Foto Jörgen Gustafsson och Mikael Nordström, Jönköpings läns museum.

Denna tradition att lägga mynt i skålgroparna, som finns omvittnad från flera håll i landet, har levt vidare in våra dagar. Gösta Unefält konstaterade vid förstagångsinventeringen 1954 att i "älvkvarnarna ligger några mynt" och senare vittnesbörd, år 2003, berättar att där ligger "alltid" mynt.

I Fornsök anges i beskrivningen från 1954: *Älvkvarnsförekomst i triangelformad översida med sluttning mot NÖ och NNV samt brant sluttande sida mot SV av jordfast sten, 1,2 x 1 m (NÖ-SV) och intill 0.6 m h. Ytan är 0.75 x 0.65 m (NV-SÖ). Förekomsten består av ca 50 älvkvarnar, 1 - 8 cm i diam och 0.5 - 2.5 cm dj. I älvkvarnarna ligger några mynt. Lämningstypen är "Hällristning" och figurtypen specificeras som "skålgrop/älvkvarn"* (<https://app.raa.se/open/fornsok/lamning/5204d9e7-58fd-4a03-bd9c-d414d52d46fb>). Skålgrop och älvkvarn används parallellt. Borrehall finns omnämnd också i flera andra verk (till exempel Arbman 1963, s 49, under avsnittet om bronsåldern).

Topografi och fornlämningsmiljö

Borrehall ligger i flack skogsmark. Jordarten domineras av olika moräner. Söderut finns en mindre våtmark. Knappt 600 meter österut finns sjön Eckern.

I området finns fornlämningar av bronsålder- och järnålderskaraktär. Cirka 700 meter norr om Borrehall ligger ett höglignande röse, med ungefär 12 meter i diameter (L1973:6887, Månsarp RAÄ-nr 5:1) Graven kan troligen dateras till bronsålder. Ytterligare ett röse, cirka 13 meter i diameter (L1973:7561, Månsarp RAÄ-nr 4:1) ligger ungefär 300 meter öster därom och knappt 700 meter nordnordöst om Borrehall. Likaledes en bronsåldersdatering har sannolikt ett kraftigt skadat röse cirka 1 kilometer västsydväst om Borrehall (L1974:489, Byarum RAÄ-nr 89:1), nästan 30 meter i diameter. Dock finns ett spektakulärt fynd som kopplas samman med röset - en spiralfingerring i guld som kan dateras till sent 200-tal eller tidigt 300-tal. Fyndet gjordes redan 1781 och finns nu på Historiska museet (SHM inv.nr 46). Lantmätare Jonas Allvin har beskrivit händelsen då fyndet gjordes (1852, s 62 f). Ringen kan möjligen betraktas som ett sekundärt gömt fynd, alltså inte ett gravfynd. Helt säkra kan vi förstås inte vara.

I närmaste omgivningen finns gravar som tidsmässigt kan placeras i mellersta järnålder, cirka 200–600 e.Kr. Bara 60 meter norr om skålgropsstenen finns två delvis skadade domarringar (L1973:7417 och L1973:7342, Månsarp RAÄ-nr 2:1-2) och knappt 300 meter norr om Borrehall finns en kvadratisk stensättning, 15x15 meter stor med kantkedja, större hörnstenar och mittsten, och en rektangulär stenkrets, cirka 7x3 meter stor bestående av sex resta stenar (L1973:7560 och L1973:7418, Månsarp RAÄ-nr 3:1-2).

Ett mindre gravfält ligger ungefär 900 meter i västsydväst (L1974:490, Byarum RAÄ-nr 90:1). Gravfältet består av en hög,

Figur 9. Guldfiggerringen från Ekeryd (SHM inv nr 46) som finns på Historiska museet i det så kallade guldrummet. Den kan dateras till yngre romersk järnålder, cirka 200-400 efter Kristus och ska enligt uppgift hos Jonas Allvin, 1852, ha hittats i ett röse (L1974:489, Byarum RAÄ-nr 89:1) beläget cirka 1 km västsydväst om Borrehall. Foto SHM.

Figur 10. Fornlämningsskylten som är uppsatt vid Borrehall.

Figur 11. Borrehall i maj 2003. 157 mynt låg på stenen. Provgropen intill skålgropsstenen där vi påträffade 28 mynt som ramlat av stenen under 1900-talet.

en kvadratisk och en rektangulär stensättning, en domarring och en kvadratisk stenkrets.

Ungefär 100 meter nordost om Borrehall finns två kolningsgropar (L1973:7724 och L1973:7156, Månsarp RAÄ-nr 177:1 och 177:2). De kan troligen tidsmässigt kopplas till närbelägen järnframställning från slutet av förhistorisk tid eller tidig medeltid. I området finns också ett stort antal kolbottnar som vittnar om aktiviteter från 1600-talet och senare.

Borrehall - tre besök under 20 år

Den 17 maj 2003

Runt stenen användes initialt en metalldetektor och därefter sålades en meterstor provruta i anslutning till stenens norra sida. Fyndet mättes in manuellt i förhållande till skålgropsstenen.

Samtliga mynt registrerades i varje skålgrop, uppifrån och ner. I maj 2003 dokumenterades 157 mynt liggandes på skålgropsstenen. Som mest fanns nio mynt i en enskild grop (nr 12), se bilaga 1.

Samtliga mynt lades tillbaka i samma ordning de befann sig i vid dokumentationstillfället. De 28 mynten som påträffades i provrutan samlades dock in. Vid provgrävningen hittades också 12 metalltenar och åtta oidentifierade metallklumpar.

I flertalet gropar, och mellan groparna, låg gamla mynt som var tagna ur bruk, men också nya omsättningsbara. Där fanns framför allt svenska mynt – sex 1-öringar, en 2-öring, tre 5-öringar, etthundrasen 10-öringar, fem 25 öringar, sex 50-öringar, en 1-krona och en 5-krona, men även finska penni, ett par danska 25-öringar, en engelsk 1-penny samt en tysk mark från tiden före det europeiska valutasamarbetet, men också euron från 2000-talet. Där fanns också utomeuropeiska mynt kanske överblivna från semesterresan – ett 2-cents mynt från Sydafrika och en 1-centare från USA.

I skålgroparna var det äldsta myntet en 1-öring från 1952 (grop 1), det näst äldsta en 1-öring från 1955 (grop 23). Inget av dessa mynt låg kvar 2013. I provrutan var det äldsta myntet en 2-öring från 1907 samt några 1 öringar och 2 öringar från 1920-talet.

Efter avslutad undersökning placerades en enkrona på stenen, ”på gammalt manér” som Kugelberg skrev.

Fynd

Vid dokumentationen 2003 tillvaratogs 28 mynt, 12 metalltenar och åtta oidentifierade metallklumpar (JM 57039). Samtliga föremål hittades i provrutan norr om skålgropsstenen. Se Bilaga 2. Inga mynt som låg på stenen tillvaratogs, utan dessa fick ligga kvar.

Den 11 maj 2013

I maj 2013 dokumenterades 380 mynt. Att jämföra med 157 mynt 2003. Myntsammansättningen var helt förändrad 2013. I några fall fanns ett mynt av samma valör som tio år tidigare i samma grop

Figur 12. Mynten på skålgropsstenen Borrehall studeras i maj 2003.

Figur 13. Borrehall i maj 2013. Tio år efter det första dokumentationstillfället låg mer än dubbelt så många mynt på stenen - 380 mynt.

Figur 14. Dokumentation av mynt i maj 2013.

(nr 12). Antalet mynt hade dock utökats. Som mest fanns 2003 nio mynt i en enskild grop (nr 12) och i samma grop fanns 2013 inte mindre än 22 mynt.

De äldsta myntet 2013 var en 5 öring från 1952 (grop 12) och en 5 öring från 1954 (grop 28).

Noterbart var också att många mynt inte låg i groparna utan däremellan. Efter avslutad dokumentation lade vi en femkrona från 2004 i grop nr 10.

Fynd

Inga mynt eller andra fynd tillvaratogs vid dokumentationen 2013.

Den 19 maj 2023

Fredagen den 19 maj 2023 gjordes åter ett besök vid Borrehall. Syftet var att se vad som eventuellt hade ändrats, dock utan att någon fullständig genomgång av antalet mynt gjordes.

Bland annat noterades två guldfemmor från 2016 samt ett

Figur 15. Mitt på stenen låg vid besöket 2013 några asiatiska amulettringar med hål i genomträdna med ett rött silkesnöre.

ukrainskt mynt - en *hryvnia* från 2006, som troligen lagts dit det senaste året. De asiatiska amuletterna saknades, men i övrigt var mängden mynt ungefär lika stor som 2013, liksom att många mynt låg utanför groparna. Den 5-krona från 2004 som vi lagt i grop nr 10 vid förra tillfället, 2013 kunde inte återfinnas.

Efter avslutat besök hade jag tänkt att lägga dit ett mynt, som vid tidigare besök, men kunde snart konstatera att jag inte fått med mig något sådant. Nästan all betalning sker ju numera digitalt, så det fick bli swish istället - en gåva till Unicef och barnen i Ukraina.

Figur 16. Återbesök till Borrehall i maj 2023.

Figur 17. Den ukrainska *hryvnia* som låg mitt på skålgropsstenen.

Figur 18. Skog och växtlighet sluter sig allt tätare runt skålgropsstenen. Borrehäll i maj 2023. Mängden mynt var ungefär som tio år tidigare, men fördelningen var synbart ändrad. Bland nytillskotten var två guldfemmor från 2016, en ukrainsk *hryvnia* från 2006, men troligen ditkommen efter våren 2022, då Ukraina hamnade i medialt fokus efter Rysslands anfall. Kanske ditlagd vid ett besök av en ukrainsk flykting?

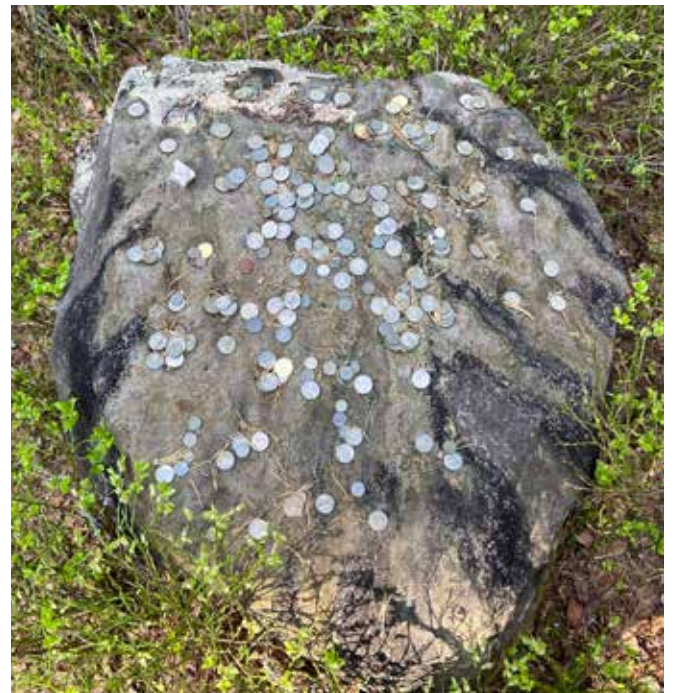
Skålgropar och älvkvarnar

Inledning

Skålförmade gropar, ofta 3-6 centimeter stora och 1-2 centimeter djupa, skapade av människohand i berghällar eller lösa stenar finns på många platser i världen. De har uppenbarligen tillverkats under större delen av förhistorisk tid, men har även nyttjats under historisk tid. Varför de skapats och hur de ska tolkas är föremål för återkommande diskussioner. De är också svåra att datera då de sällan förekommer i slutna kontexter.

I Riksantikvarieämbetets lämningstyplista används både skålgrop och älvkvarn som exempel på en figurtyp under rubriken ”Hällristning” (Lista över lämningstyper 2021, s 37 f). Begreppet älvkvarn går tillbaka till åtminstone 1600-talet och finns belagt redan 1673 och skålgrop sedan 1915 (<https://svenska.se/>).

Skålgropar brukar beskrivas som enklaste formen av hällristning - en liten mer eller mindre slipad skålförmad grop med några centimeters diameter och kanske ett par centimeter djup. De förekommer även tillsammans med traditionella hällristningsfigurer som skepp, djur- och människofigurer etcetera. De finns på lösa stenar och block eller berghällar i landskapet, men också

Figur 19. Borrehallsstenen vid tre olika tillfällen. Högst upp: 2003. Nedan till vänster: 2013 och nedan till höger 2023. Foto författaren.

Figur 20. Karta som visar 67 träffar i Forsök på sökordet "Hällristning". (2018) 44 av platserna är registrerade som fornlämning, 10 som övrig kulturhistorisk lämning, 6 som bevakningsobjekt/möjlig fornlämning, 3 som uppgift om och 4 som undersökt och borttagen. Flertalet av de 44 fornlämningarna handlar om älvkvarnsförekomster/skålgropsstenar.

År 2020 utökades antalet med en skålgropsförekomst vid Nydala klosterkyrka. En sekundärt placerad sten, cirka 1×1 meter stor med sex skålgropar, belägen i en stenläggning (L2020:2941).

inkorporerade i förhistoriska gravar, från stenålder till järnålder. Vad gäller tidiga dateringar finns en intressant uppgift kring ett neolitiskt skålgropsfynd påträffat i nedgrävningen till en palissadkonstruktion på Bornholm där man menade sig kunna fastslå en datering till mellanneolitikum: "For the first time, the excavations at Vasagård have uncovered cup-marks in secure Neolithic contexts as two cup-marked stones were uncovered in situ from contexts dated to the early 3rd millennium BC." (Iversen 2019). Några skålgropsstenar funna vid Norvik i Nynäshamn har utifrån närhet till gropkeramiska boplatser getts en trolig samtida datering (Broström mfl 2021, s 32 f). Inte sällan finns de också på stenblock som ingår i grunden till medeltida kyrkor (Montelius 1905, s 39f; Nygren 1949, s 67, 79).

Vid en sökning i Forsök (2018-02-04) får man 67 träffar på "Hällristning" i Jönköpings län (i hela Sverige finns runt 21 000 registrerade hällristningsförekomster), varav 44 är registrerade som fornlämning, tio som övrig kulturhistorisk lämning, sex som bevakningsobjekt, tre som uppgift om och fyra som undersökt och borttagen. Flertalet handlar om ristningar i form av skålgropar, men där finns även uppgifter om andra typer av figurer. Ristningarna från Sagaholmshögen i Jönköping får man dock ingen träff på.

Skålgropsförekomsterna finns spridda över länet, men med en tydlig koncentration till Värnamotrakten (Forsök, se även Lidén 1933). Riktade specialinventeringar skulle dock sannolikt kunna förändra den spridningsbilden.

En av få bildristningar i Jönköpings län, förutom skålgropstenar, finns vid Hjälmseryds gamla kyrka (figur 22-24). Den utgörs av en lös sten med hällristning i form av koncentriska cirklar. Stenen som nu står uppställd precis utanför kyrkan har antagits komma från

FAKTA

Skålgropar/älvkvarnar

Enligt Nationalencyklopedin är skålgropar och älvkvarnar: "knackade och slipade skålformiga fördjupningar i berghällar och stenar. De är i regel 3–10 cm i diameter och upp till 5 cm djupa och kan förekomma ensamma eller i grupper om hundratals på samma hällyta. Lokalerna är belägna inom samtida bosättningsområden. Skålgropar har global spridning. De är vanliga i Mellansverige. Landets äldsta skålgropar finns på stenålderns megalitgravar. Flertalet tillhör sannolikt bronsåldern, då de bl.a. finns på hällristningar, men de uppträder också på järnålderns gravfält och boplatser. Uppteckningar visar att skålgropar använts långt in i historisk tid. De har sannolikt figurerat i lokal offerkult, men kan också utgöra symboler för kvinnokönet." (Nationalencyklopedin: <http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/skålgropar>. Hämtad 2023-07-18)

ett stenbrott i närheten (Hjälmseryd RAÄ-nr 259, L1974:5312).

Flera ristningar har uppenbarligen återanvänts i andra sammanhang än de ursprungligen skapats i. Till exempel i grunden till Sandseryds kyrka (L1972:9757; Sandseryd RAÄ-nr 33:1), där en inmurad sandstenshäll är försedd med minst 12 skålgropar, sannolikt finns fler under markytan (Lönnberg 1944, s 18). Det förefaller osannolikt att skålgroparna tillkommit efter att stenen placerats i kyrkgrunden, helt säker kan man naturligtvis inte vara, varför man får anta att stenblocket hämtats någonstans i närheten.

Ett annat exempel finns vid Nydala kloster (L2020:2941), en skålgropsförekomst bestående av sex skålgropar på en cirka 1x1 meter stor sten i stenläggningen till ingången till Bondkyrkan.

Det var aldrig tänkt att jag skulle fördjupa mig närmare i detta i samband med redogörelsen för de ytterst begränsade dokumentationsinsatser som gjordes vid Borrehall. Men åren har gått och intresset växt, inte minst med anledning att vi vid arkeologiska undersökningar vid flera tillfällen påträffat skålgropsstenar i gravar från järnåldern. Därför finns nedan en kort redogörelse för historiken kring älvkvarnarsforskningen samt några exempel på gravar, framför allt från järnåldern, med skålgropsstenar.

Skålgropar förekommer också på runstenar, oftast bedömda som gjorda långt innan runorna ristades i stenen (bland annat Glavendrup-stenen på Fyn, <https://runer.ku.dk>; skåltegn i <https://denstoredanske.lex.dk/>), men även som ett bevis på att skålgroparna var samtida eller senare än runorna. Det gäller en runsten vid Gussjö i Västmanland (Vs 23; Raä-nr Fläckebo 2, L2004:7414) som enligt Joakim Goldhahn fått några av sina runor förstörda av sex skålgropar på den runristade ytan (Goldhahn 2018, s 220). Utifrån Sven B F Janssons beskrivning av runstenen i Västmanlands runinskrifter är det dock svårt att avgöra huruvida skålgroparna verkligen förstört några runor eller om groparna fanns där redan innan. Runinskriften är kraftigt vittrad (Jansson 1964, s. 67ff, även Nygren 1949, s 66).

Figur 21. Skålgropar i en av grundstenarna i Sandseryds kyrka (L1972:9757; RAÄ-nr Sandseryd 33:1). Angående skålgropar i kyrkor, se Montelius 1905, s 39f: "Dylika skålar ses äfven å nedre delen af ytterväggarna till flere kyrkor från medeltiden; runda, skålförmiga fördjupningar, 2-4 cm. i diameter och 1-2 cm. djupa, äro nämligen anbragta i de qvaderstenar, af hvilka kyrkorna är byggda."

Att det finns skålgropsstenar inmurade i medeltida kyrkor är inte helt ovanligt och det finns ingen anledning att anta att det skett helt oavsiktligt. Frågan är dock varför man valt att göra det? Kanske önskade man att inkorporera ett "hedniskt" bruk med den nya kristna läran? Ett inte helt ovanligt fenomen, och precis som offerkällor under medeltidens gång kom att kopplas samman med katolska helgon. Offerbruket levde kvar men med nya förtecken. Foto författaren 2013.

Figur 22. Lös sten med hällristning i form av koncentriska cirklar belägen intill Hjämseryds gamla kyrka. Hjämseryd RAÄ-nr 259, L1974:5312. Foto Per Olof Westlund 1946, RAÄ arkivsök. Public Domain.

Figur 23-24. L1974:5312 vid Hjämseryds gamla kyrka fotograferad 2022. Var stenen ursprungligen kommer ifrån är okänt. Enligt en uppgift ska den härröra från ett stenbrott i området. Foto författaren 2022 (ovan) och 2013, nedan.

Hällristningar allmänt

Hällristningar avbildades redan under 1600-talet. Peder Alfssöns avbildningar från 1620-talet är väl kända, dock publicerade först 1784. Peder Alfssön hade antagit att ristningarna var skapade av stenhuggare som arbetade vid Brastads kyrka i Bohuslän (Montelius 1876, s 146 ff). Under 1800-talet växte intresset för forntiden kontinuerligt och så även för hällristningarna.

Prästen och fornforskaren Axel Emanuel Holmberg ägnade ett helt bokverk åt hällristningar 1848 - *Skandinaviens hällristningar*. Han menade att ristningarna avbildade verkliga händelser och ville datera ristningarna till senare delen av järnåldern (Holmberg 1848, s 26 ff; Montelius 1876, s 154 ff).

Konsthistorikern Carl Georg Brunius menade att de var tillkomna under stenåldern även om enstaka kunde tillhöra början av bronsåldern (Brunius 1868, s 157). Brunius hade dokumenterat Bohuslänska hällristningar redan på 1810-talet och publicerat några i Liljegren och Brunius *Nordiska fornlämningar* 1823, då var emellertid inte tidsindelningen i sten-, brons- och järnålder ”uppfunnen”.

Genom att jämföra avbildningar av svärd på ristningar i Östergötland med fynd av bronsålderssvärd menade Bror Emil Hildebrand i en artikel publicerad 1869 att hällristningar, åtminstone till delar, måste tillhöra bronsåldern (Hildebrand 1869). Något som Oscar Montelius några år senare ansåg sig kunna slå fast: ”dessa bergtaflor (hällristningar) måste förskrifva sig från sistnämnda tid (bronsåldern). Denna åsigt torde också numera hyllas af de flesta fornforskare både inom Sverige och Norge” (Montelius 1876, s 159). Viktor Rydberg gav sig in i diskussionen kring dateringsfrågan i sitt förord till Lauritz Baltzers *Hällristningar från Bohuslän* 1881. Rydberg var inte fullt lika övertygad som Hildebrand och Montelius att de skulle hänföras till bronsåldern. Något som Hans Hildebrand bemötte omgående i *Kongl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademiens månadsblad* (Hildebrand 1882).

Att sydiskandinaviska hällristningar i huvudsak kan dateras till bronsåldern torde idag vara allmänt vedertaget, även om de förekommer både tidigare och senare. Inte minst gäller detta älvkvarnar/skålgropar. Att fenomenet med älvkvarnar eller skålgropar fascinerar märks genom den stora mängd litteratur och artiklar som finns i ämnet. I mångt och mycket brottas man fortfarande med hur de ska tolkas och i viss mån hur de ska dateras.

Älvkvarnar och skålgropar - en kort forskningshistorik

Älvkvarnarnas/skålgroparnas ålder och funktion har diskuterats flitigt. Skålgropar är också en fornlämningstyp som använts och brukats in i modern tid. Då i samband med berättelser om ”kloka gummor” som smort groparna med fett och placerat föremål vid älvkvarnsstenarna i syfte att bota sjuka genom ett slags offer.

Älvor var ett slags övernaturliga väsen, oftast uppfattade som

kvinnliga, som förekom i folktron. De föreställdes hålla till ute i naturen, i berg, stenar, skogar och ängar, men också i gravhögar. Av en del uttolkare antogs de kunna vara de dödas själar (Hagberg 1937, s 537). I 1800-talskonsten ses älvorna dansa i morgon- eller kvällsdimma på ängarna. De ansågs också kunna framkalla sjukdom om de besvärades och kunde orsaka så kallad älvablåst - hudutslag eller diarréer. För att bota dessa åkommor smorde och offrade man i älvkvarnar (Nationalencyklopedin samt Svenska akademins ordböcker).

Älvkvarnar har fått sitt namn av att man trodde att älvorna malde sin säd i groparna. På 1910-talet föreslogs att man istället för älvkvarn skulle benämna dessa runda gropar som skålgropar för att ge dem ett mer neutralt namn (Svenska akademins ordböcker; Almgren 1923, s 60 och 1927, s 219, not 1; Nordén 1915).

Skålgropar och älvkvarnar har behandlats av många författare, dels som en del av hållristningsbruket under förhistorisk tid, dels utifrån etnologiska uppteckningar om hur skålgroparna kopplas till de mytiska älvorna, se till exempel Dybeck 1842, Hildebrand 1873, Nordén 1918, Kjellmark 1923, Almgren 1927, Lidén 1938, Moberg 1969, Hultkrantz 1989, Malmer 1989, Hauptman 2002, Nilsson 2017 och Goldhahn 2018. Här ska bara kort göras en resumé och vad är väl lämpligare än att börja med Johan Håkansson mer känd under namnet Johannes (Jonas) Rhezelius. Han slutade sina dagar som borgmästare Johan Håkansson Reese i Jönköping där han avled 1666 (Björkman 1919, s 247 ff; Sallnäs 1965, s 158 ff).

Jonas Haquini Rhezelius erhöll kunglig fullmakt som antikvarie 1630 och 1634 företog han resor till Öland och Småland där han beskrev och tecknade av kyrkor och fornlämningar (Schück 1932, s 163 f). Bland annat tecknade han av ett gravklot - kallad "Wälter sten"- på ett gravfält i Långlöts socken på Öland, fornlämning L1955:1871 (RAÄ-nr Långlöt 210; Rhezelius 1634). På Rhezelius teckning syns två gropar, senare beskrivna som skålgropar (Beskow-Sjöberg mfl 1991, s 279; Hyltén-Cavallius 1863, s 149). Rhezelius återger en sägen kring jätten Wälter som skulle ha kastat stenen och där groparna (skålgroparna) var spår efter hans fingrar (Jensen 2002, s 211).

Den förste riksantikvarien Johannes Bureus redogjorde i sin anteckningsbok *Sumlen* för en skålgropsförekomst, som han kallade "Elfkällor", utanför Enköping: "Vidh Ekholmsund äro 10 eller 12 gropar i ett bärgh, som kallas Elfkällor somlige vetta säija att Rår och Rör äro anten på högden eller i lägden, men inthet på sijdhorne i bakkarne" (Bureus 1886, s 211; *Sumlen* är en handskrift som förvaras på Kungliga biblioteket, Fa12. Den innehåller allehanda uppteckningar och anteckningar från Bureus resor i landet under 1600-talets första hälft och den publicerades genom Kungliga bibliotekets Gustaf Edvard Klemmings försorg 1886).

I 1600-talets *Rannsakingar efter antikviteter*, i en redogörelse

FAKTA

Olaus Magnus om älvor Om nattlig dans af älfvor, d.v.s. gastar

Någon gång har man dessutom funnit, att dessa väsen under dansen intryckt sina fotspår så djupt i marken, att stället, där de plägat hålla till, blifvit rundt om i en cirkel tydligen afsvedt liksom af eld, så att grässvålen förtorkat och intet grässtrå kunnat växa där. Dessa nattliga dansar af andeväsen kalla invånarna älfdans, och de hysa den föreställningen, att de människors själar, som hängifva sig åt sinnliga njutningar och äro slavar under sina onda begär samt utan motstånd följa lustans ingifvelser och därigenom försynda sig mot både gudomlig och mänsklig lag, efter att hafva antagit kroppslig gestalt på detta sätt sväfva omkring jorden själf, där de lefvat sitt lif.
(Olaus Magnus 1909, s 149 f).

Figur 25. Ur Olaus Magnus. *Historia de gentibus septentrionalibus, earumque diversis statibus,...* Tryckt 1555.

FAKTA**Uppteckning kring elfbläst****Elfbläst eller Elfblast.**

Så kallas en hudakomma med stora bläddror (nässelfeber), som tros härleda sig derifrån, att man oroat elfvorna eller oskärat deras lekplatser, såsom elfdansar och elfqvarnar, eller att man utslagit kokhet vatten på marken. Sjukdomen botas derigenom, att man hemtar vatten ur en, eller hellre ur tre, helst ur nio källor, som rinna norr ut, och blåser med en smedbälg i vattnet, hvarmed de angripna kroppsdelarne ett medel, som användes att bota afven ansedan tvätas, dra hudsjukdomar. För öfrigt dels offerar man åt elfvorna, dels röker man kroppen med elfskålar, ett slags mossor, dels afkläder man sig naken och låter fåren nosa på sig, dels skär man upp tre torfvor ur en elfdans, gnider kroppen med dem och nedlägger dem sedan hvar och en på sitt ställe.

Ur *Bidrag till Södermanlands äldre kulturhistoria / utgivna av Södermanlands fornminnesförening. IV. 1883. Under rubriken Vidskepelse. Menniskors sjukdomar och deras botemedel, sidan 83.*

Figur 26. L1981:3419, Linde RAÄ-nr 27, Trollstenen, strax söder om Lindesberg som omtalades redan av Gunnar Olof Hylltén Cavalius 1864, se faktaruta intill. Stenen är registrerad som naturföremål med tradition och beskrivs som offersten i form av flyttblock försedd med nio atypiska "skålgropar". Groparna är avlånga och kilformiga och placerade så att de bildar en rät linje på stenblockets översida. Troligen har man längre tillbaks försökt spräcka stenen. På toppen finns tre runor som uppges vara ristade på 1820-talet av ägaren till Dalkarlslyttan, Fredrik Cederborg. Foto författaren 2023.

1682 från Nora socken i Västmanland, finns också berättat om hur man placerat mynt i ett "hohl" i "een stoor steen" där man "inlagt sine Offrepennningar" för att få "Syndernas förlåtellsse och de siuka sin hälssa" (Ståhle mfl 1960, s 136).

Redan under 1600-talet kopplades de skålformade groparna samman med offer och älvor, ett bruk som då tydligen förekom på flera platser. Hur långt tillbaka i tiden detta förekommit är oklart. Men det finns forskare som även idag menar att det finns en potentiell lång kontinuitet i bruket av skålgropar och sambandet med senare tiders folkloristiska uppteckningar kring älvor och alver (Kaliff 1997, s 113f; 2007, s 193 f och Østigård & Kaliff 2020, s 244 f).

Älvor och offeringar i älvkvarnar har också ibland kopplats samman med alvblot med hänvisning till bland annat en episod i *Olav den heliges saga*, där en grupp män är på rekognosceringstur möjligen någonstans i Västergötland - "Därefter kom han till en annan gård. Där stod husfrun i dörren och hon erbjöd honom inte att komma in. Hon sade att de höll alvblot. Sigvat diktade: *Gå inte längre in, stackare*' sade kvinnan. *Jag fruktar för Odens vrede. Vi är hedningar här.*" (Snorre Sturlason 1992, s 113; jämför Hildebrand 1873, s 117 f). Älvor är språkligt besläktat med alver, men inte föreställningsmässigt, även om det finns likheter (Nationalencyklopedin; se även Ström 1961, s 138 f, Hultkrantz 1991, s 19, 112 och Schön 2004, s 317 ff).

Axel Emil Holmberg kom i sina studier fram till slutsatsen att hållristningarna i allt väsentligt tillhör yngre järnålder (Holmberg 1854, s 320). Just skålgropar eller älvkvarnar benämner han "skålformiga hålör": "Dessa äro af olika vidd och djup, samt synes hafva blifvit anbragta i berget genom svarfning med något instrument [...] Måhända beteckna de, då de omgifva skepp, som äro i strid med hvarandra, den stenkastning, hvarmed man vanligtvis den tiden öppnade drabningar till sjös, äfvensom de under andra förhållanden möjligen äga andra bemärkelser. Vi hafva emedlertid här velat anföra flera olika förslagsmeningar om dessa teckens betydelser, utan att kunnat afgöra säkerheten af någon, hvilket vi öfverlemnade åt mera skarpsinniga forskare. Likväl må erinras om hvad vi ofvan yttrade, att det enklaste och sannolikaste är att antaga, det ofta berörda hålör utmärka enheter af föremål, hvilka till kännagifvas af hålörnas förhållande till någon eller några af ristningens öfriga bilder" (Holmberg 1848, s 34 f).

Även Viktor Rydberg uppehåller sig vid de "så talrikt förekommande skålformiga hålörna". Han gör en kort redogörelse för olika tolkningar som framförts: "Enligt Liljegren betyda de *vätska*, enligt Brunius *undergång*, enligt Åberg *stjornor*, enligt Holmberg *enheter av föremål*" (Rydberg 1881, s 8 f; jfr Liljegren 1833, s 19 samt plansch I, Brunius 1868, s 175, även 111 ff, Åberg 1838 och 1842, s 354 och Holmberg 1848, s 31 ff).

Brunius förde även fram att de kunde föreställa inverterade

FAKTA**Uppgifter om 1800-talsbruk av Elfqvarnar.**

Folklivsuppteckningar kring älvkvarnsstenar tycks framför allt finnas från Mälardalsregionen, vilket möjligen beror på att det var där många av de tidiga undersökningarna gjordes (se Hyltén-Cavallius klassiska verk *Wärend och Wirdarne* 1863, s 256).

Runa 1842. Antiqvariska Utvandringar i Westmanland:

Vi begifve oss ner på engden. Öfver den svallande skörden på Arla (Ärila ?) vestra gärde höjer sig en grön, mindre kulle, omgifven af en, numera föga märkbar fotkedja. Ofvanpå kullen finnes en större, nästan klotbildad, öfverst något platt, mossslupen sten, i norr och söder hvilande på tvenne kumel-blockar, imellan hvilka träffas en, med trekantig spets försedd sten, hvilken säges fordom varit upprättstående på samma ställe. Vid fem alnar sydvest härifrån hvilat på ett underlag af en låg, i det närmaste förstörd stensättning, den beryktade Elfqvarnen, bestående af en flat, aflång häll, på hvilken äro att skåda, jemte åtskillige, med fett insmorde hål, penningar af koppar, dockor, nålar, smärre hårlockar m. m. I närheten ligger den "jordfasta stenen," hvilken är en vanlig skyddshäll.

Efter uppgifter, dem vi under flere år samlat, skulle vi kunna meddela åtskilligt rörande den vidskepelse, för hvilken fornminnen af denna art ännu äro föremål. Vi inskränke oss likväl till något litet af hvad vi sjelfve, enstädes sett.

Det var en natt i Augusti månad. Månen stod öfver skogen, och det var tyst — så tyst. På Elfvehällen låg, bland några få trefärgade blommor, en rykande linneklut, och en puckelryggig gumma vankade med afmätta steg deromkring. Omsider uttalade hon halfhögt, en vidlyftig besvärjelse af ett, i flere hänseenden högst märkvärdigt innehåll. Den var atfattad på vers och upptecknades af oss kort derefter. Vi förtige hvad i öfrigt föreföll. Den gamla, hvilken först efter slutadt värf varnade oss, blef häpen och afhöll sig noga från samtal, hvilket lär vara ett bland vilkoren för en lyckosam utgång af slika ärender. Af det hela kunde vi sluta, att gumman (T—n), efter uppdrag af någon vanärad flicka i bygden, begifvit sig hit för att under öfliga bruk bortläsa olyckan från henne.

Tilldragelser, af beskaffenhet som ifrågavarande, lemna intryck, för hvilka ord svårigen finnas. På något afstånd från fornminnet uppväller med stark och klar åder, Arla-källan — en mötesplats under vissa högtidsqvällen sedan långliga tider tillbaka, för bygdens allmoge. [...]

Vi förfoge oss norrut, jemte den bugtiga, under lummiga alar sorlande Odensvi än, till norra gärdet på Kyrkoherdeboställets ägor, der, ännu närmare kyrkan, åter en Elfqvarn är att se. Denna, som består af en stor, jordfast sten med två deruti ingrafne fördjupningar, är för länge sedan kommen ur bruk, ehuruvä] äfven här en mängd, af tiden angripne kopparpenningar, nålar o. d. utvisa ställets fordna betydelse.

Dybeck - Runa 1842, s 4 f. Beskrivningen avser troligen Odensvi 50, L2003:7311 respektive fornlämningen Odensvi 4, L2003:6674, cirka 6 km norr om Köping.

Wärend och Wirdarne 1863. § 33. Blotstenar. Elfvestenar.

Denna sten får hos allmogen namn af Elfvestenen, och kvinnorna i den omgifvande bygden ha ännu för sed, att när deras barn bli sjuka, hvilket enligt folktron kommer från Elforna, först smörja stenen med talg eller smör, som ingnides i de nämnda små hålor, och sedan i dem till offer insätta små dockor (»trolldockor») af hopplindade klutar. Samma fornsed iakttages vid en s. k. *Elfgräta*, eller ett skålförmigt hål å en klippställning, vid gården Tjursåker i Wårfru-kyrka socken nära Enköping. Kvinnorna i den närbelägna stugan ha nemligen till ett slags yrke, att på thorsdagsqvällen der smörja för sjuka med svinfett, och sedan i Elfgrätan offra en knappål som den sjuke burit. Vid jämförelse med dessa i vårt land ännu lefvande folkbruk, kan då icke gerna något tvifvel uppstå, att ju de liknande stenar som i Wärend och annorstädes inom Göta rike förekomma, äfven varit nyttjade till smörjning och offring, och att de således äro gamla blotstenar, vid hvilka våra förfäder öfvade den gamla Elfvebloten och eljest blotade för sina gudar och naturvättar.

Hyltén-Cavallius - Wärend och Wirdarne 1863, s 146 f. Elfvestenen avser fornlämningen Linde 27, L1981:3419, idag kallad Trollstenen, strax söder om Lindesberg. Se även Bringeus 1966, s 280 ff.

Elfvestenen vid Bohrs Bruk i Westmanland.

Troll-dockor.

FAKTA**Älvor**

Övernaturliga väsen som i folklivsuppteckningar uppträder ute i naturen - t.ex. i gravhögar, stenar, berg och skogar. [...] Ordet älva är besläktat med det fornnordiska alf (engelska elf). Tron på älvor har, bortsett namnet, litet gemensamt med den fornnordiska alfkulten. Den kan snarast kopplas samman med medeltida litterära traditioner såsom i balladen "Herr Olof och älvorna". Där möter vi motiv som förekommer i senare tiders älvtro - älvor som dansar och sätter sjukdomar på människor, så kallad älvblåst. Det förklaras ibland med att den sjuke kommit i kontakt med en "älvring" (även häxring).

Genom offer trodde man att sjukdomarna kunde botas. I framförallt mälardalarna finns kopplingen mellan sådana offer och skålgropar (därav namnet älvkvarnar). Under 1800-talet var det ett populärt motiv för konstnärer som avbildade dansande älvor i dimma över ängar. (Nationalencyklopedin, älvor. <http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/älvor>, hämtad 2023-11-19).

FAKTA**Uppteckning kring älvor/älvkvarnar****Oro hos barn .**

I det linne, barnet begagnat närmast kroppen eller i en lapp deraf, inlindas något af barnets hår samt af alla fingrarnas och tårnas naglar; derjemte göras tre dockor af barnets nyss begagnade lintyg och i hvarje docka instickes en obegagnad knappål. Byltet och dockorna nedgrävas såsom ett offer åt elfvorna vid ett i närheten befintligt, vildt och helst fristående löfträd en torsdagsafton, sedan solen gått ned, och uttalas följande ord: ta de der å lek me(d) å lätt bli (barnets namn). I svårare fall uppsöker man aflägsnare, allmänt bekanta offerplatser, såsom en ek vid Skälby i Härads socken, jettegrytorna vid Brunna, elfqvaren vid Kinger i Vansö socken m. m. Hjelper icke en offering, så offeras tre gånger på olika ställen.

Ur *Bidrag till Södermanlands äldre kulturhistoria / utgivna av Södermanlands fornminnesförening. II. 1881. Under rubriken Vidskepelse. Besvärjelse och läsning. Sjukdomar*, s 108.

gravhögar som en symbol för döden: ". och döden med skåliga hålor i form af omvända ätthögar." (Liljegren & Brunius 1823, s II Hällristning i Bohuslän; Montelius 1876, s 150).

Uppteckningar kring folketro och fornlämningar såsom exempelvis älvkvarnar, beskrivs av bland andra Arvid August Afzelius i *Swenska folkets sago-häfder...* utgiven 1840 (s 136 f), Richard Dybeck i *Runa* 1842 och Gunnar Olof Hyltén Cavallius i *Wärend och Wirdarerne* 1863. Där finns utförliga beskrivningar hur kloka gummor botar sjuka genom offer vid "Elfstenarna".

Hans Hildebrand tog upp ämnet älvkvarnar (Elfstenar) 1873 i en artikel över landets "fasta fornlämningar" i *Kongl. Vitterhets-, historie- och antiqvitetsakademiens månadsblad*. Han beskriver där något som han uppfattar som ett fortfarande pågående bruk med en koppling bakåt till alvblotet som nämns i *Olav den heliges saga*: "Nu för tiden försiggår elfvablott vid de s.k. *elfstenarne* eller *-qvarnarne*" (1873, s 113 ff; även 1874, s 128 ff). Han ger också exempel på flera älvkvarnsstenar runt om i Sverige, bland annat "Ballersten" vid Falköpings järnvägsstation (L1962:967), vid Lärbro kyrka på Gotland och Hjuleberg i Halland (Munkestenen, L1998:8272). Vad gäller älvkvarnsstenarnas ålder menade han att det är svårare att uttala sig med någon större säkerhet - "Allenast en på sannolikhetsskäl grundad tidsbestämning är möjlig." (Hildebrand 1873, s 119).

Oscar Montelius lyfter bland annat fram sambandet mellan stenålderns dösar och "skålformiga fördjupningar" som ofta återfinns på någon av dösens stenar. Han nämner att fenomenet finns på andra platser i Europa, men även i Nordafrika. Han skriver vidare att skålformiga fördjupningar är vanligt förekommande på bronsålderns hällristningar och ger dem därmed en indirekt datering. En annan företeelse han nämner är att skålgropar återfinns på stenar som ingår i medeltida kyrkor (Montelius 1905, s 35 ff). Just termen "skålformiga fördjupningar" som alternativ till älvkvarn använder också Bernard Salin i ett avsnitt kallat "Den hedna religionen" (Salin 1905, s 215 ff). Han menade också att de skålformiga fördjupningarna, som bland annat förekom på dösar, sannolikt skulle ses "i samband med dyrkan af de aflidnas andar".

I Oscar Almgrens arbete "Sveriges fasta fornlämningar" vars första upplaga utkom 1904 finns ett avsnitt om "Offerstenar (älvkvarnar)" under rubriken "Offerställen och församlingsplatser". Han skriver där att de skålformiga hålorna förekommer på bronsålderns hällristningar och stenåldersgravarnas (dösarnas) takstenar samt även på mindre stenar i gånggrifter och bronsåldershögar. Han menade att de kunde kopplas till offerhandlingar ägnat de döda. I samma kapitel redogörs också för offerkällor, offerlundar och heliga träd samt dessutom "Domareringar" som han inte uppfattade som gravar, utom möjligen i undantagsfall (Almgren 1904, s 50f). Genom åtskilliga undersökningar vet vi dock idag att domarringar markerar gravplatser. Almgren nämner också de lite udda domar-

ringarna där varje sten i cirkeln vilar på tre mindre stenar. Det är just ett av dessa gravfält som senare skulle komma att undersökas av Ture J Arne och få honom att konstatera att ”Domarringarna äro gravar” (Arne 1938; Öland, Källa socken, fornlämning 77/ L1957:1008).

På 1910-talet tar flera forskare upp ämnet älvkvarnar till diskussion, bland annat Arthur Nordén 1915 och 1918, Gunnar Ekholm 1917 och Knut Kjellmark 1923. Nordén inför begreppet ”skålgropssten” som alternativ till älvkvarn i samband med sina studier av hällristningar i Norrköpingsbygden. I några fall benämner han dem som ”offerhålor” som på något sätt är en del av ”bronsåldersfolkets religiösa föreställningar.” (Nordén 1915, s 23). Just tolkningsalternativen är något han utvecklar i en artikel 1918 - *Hällristningarnas kronologi och betydelse* (Nordén 1918). Återigen utifrån i synnerhet östgötska hällristningsförekomster, varav många återfinns i jordbruksbygder, och där torde ”älvkvarnarna böra tolkas som tillkomna för fruktbarhetsritens tjänst” (Nordén 1918, s 68). Gunnar Ekholm menade att ”hällristningarna äro döds Kultbilder” i betydelsen att de var ägnade ”omvårdnad om de döda”. Just älvkvarnarna föreslår han ha kunnat fungerat i riter med matoffer till de döda (Ekholm 1917, s 289 ff). ”En hällristning är sålunda den plats, där de kringboende bragt de döda sina offer och hjälpt dem öfver till den andra stranden [...] Allt efter som män och kvinnor anträdte färden till det land, hvarifrån ingen återvänder,

Figur 27. Högsbyns hällristningsområde i Dalsland. Sjön Råvarpen i bakgrunden. En häll med ett 100-tal skålgropar med mynt placerade i många av groparna. Kring denna häll finns en uppteckning, återgiven av lands- och länsantikvarien Sven Axel Hallbäck, om hur man skall ha brukat den under svältåren på 1860-talet: *Bland ristningarna vid Råvarpen finns en med bara älvkvarnar eller skålgropar. Om den berättas från olika källor att man nödåret 1868 i Tisselskog liksom på andra håll till en början åkallade för skörden i kyrkan. När det ej hjälpte, samlades folk till ristningarna vid Råvarpen i lönnedom. Där lät man helt enkelt en yngling och en flicka kopulera på just denna häll med skålgropar för att ”på gammalt” sätt få bättre skörd. Vilka uråldriga sedvänjor dolde sig inte bakom dessa kulthandlingar! De måste ju gå tillbaka på traditioner som levat inte bara under hela den kristna tiden - naturligtvis i lönnedom - utan även under hela järnåldern ända till bronsåldern. Dessa traditioner torde vara bland de äldsta som över huvud taget bevarats i vårt land, med omkring 3 000 år på nacken.* (Hallbäck 1982, s 86). RAÄ-nr Tisselskog 11:1, L1964:6294. Foto författaren i juli 2016.

Figur 28. Klassisk hällristning i Tanum, Bohuslän, som lockat till många tolkningar genom tiderna. En vill i denna scen se en man och en kvinna (med hårtofs) "vigas" av en yxbärande gud. Ett exempel på ett så kallat "heligt bröllop", en manlig gudom befruktar moder jord (se till exempel Almgren 1927, s 114). Tanum RAÄ-nr 1:1, L1968:7678. Foto författaren 2014.

har detta på kultplatsen lämnat spår efter sig i anbringandet af nya matofferskålar..." (Ekholm 1918, s 344). Han menade vidare att älvkvarnar spelat en roll i döds kulten även under järnåldern, vilket var "bestyrkt af talrika arkeologiska fynd" (Ekholm 1917, s 293). Under 1920- och 30-talet publicerade Knut Kjellmark (1923) och Oscar Lidén (1933 och 1938) flera studier av fenomenet älvkvarnar, båda med utgångspunkt från Småland. De fokuserade framför allt på att inventera och beskriva i vilka sammanhang skålgroparna förekom, även om de också uppehåller sig något kring tolkningsproblematiken.

En del forskare vill lyfta fram skålgropen i sig själv och menar att det kan vara ett heligt tecken (<https://denstoredanske.lex.dk/skåltegn>), men också att de fungerat som offerskålar, precis som i senare tiders folklivsuppteckningar, det vill säga att man offrat mynt och nålar, men också blod och smör, i skålarna (till exempel Mandt & Lødøen 2005, s 184 f).

I sin utförliga genomgång av hällristningar i verket "Hällristningar och kultbruk" från 1927 (tysk utgåva 1934) lyfte Oscar Almgren fram fruktbarhetssymboliken (precis som Nordén tidigare), som komplement till döds kulttemat (Almgren 1927, s 226 f, 251, 256; 1934, s 274, 280 ff). Just älvkvarnarnas tolkning i termer av fruktbarhets kult har kommit att bestå och förts fram av flera forskare (till exempel Petersen 1905, s 23; Lidén 1938, s 146; Arbman 1963, s 49f; Hultkrantz 1989, s 53). En intressant uppgift i detta sammanhang härrör från Tisselskogs socken i Dalsland. Den skall ha utspelat sig under nödåren på 1860-talet då enligt en sagesman ett ungt par ska ha kopulerat på en älvkvarnshäll för att befrämja en god skörd. Sven Axel Hallbäck menade att detta "måste ju gå tillbaka på traditioner som levat inte bara under hela den kristna tiden - naturligtvis i löndom - utan även under hela järnåldern

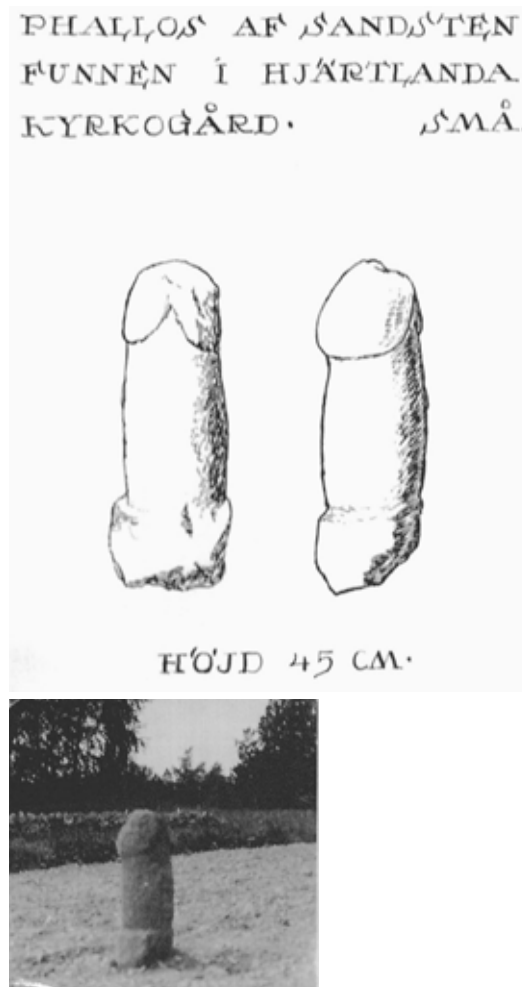
ända till bronsåldern. Dessa traditioner torde vara bland de äldsta som över huvud taget bevarats i vårt land, med omkring 3 000 år på nacken.” (Hallbäck 1982, s 85 ff). Ett exempel från Frankrike berättar om hur ofruktsamma kvinnor förrättade ceremonier vid älvkvarnar för att få barn (Almgren 1927, s 227). Sentida uppteckningar kring älvkvarnsstenar som platser för handlingar kopplade till fruktbarhetsriter tycks annars vara ovanliga i Sverige. I de flesta fall handlar det om att försöka bota sjukdomar (till exempel Åmark 1953).

Många forskare poängterar att kontexten är helt avgörande för hur de ska tolkas (till exempel Lidén 1938, s 145; jämför Milstreu & Dodd 2019, s 5 f). De förekommer bland annat tillsammans med skeppsbilder och hjulkors och då har det föreslagits att skålgroparna kan ses som en solsymbol. De finns även som markerade delar i människofigurer, bland annat som ett huvud och mellan benen på kvinnobilder, där skålgropen kan beteckna det kvinnliga könet (Moberg 1969, s 13; Hauptman Wahlgren 2002, s 77; Kaul 2005, s 55; Mandt & Lødøen 2005, s 184 f; Melheim 2022, s 211; Nationalencyklopedin, skålgrop och Det store norske leksikon, skålgroper).

Fruktbarhetstemat framgår också av att många manliga figurer uppräder med eregerat kön. Det finns också scener som tolkats i termer av det ”heliga bröllopet” som ytterligare förstärker intrycket av att många ristningar handlar om gudarnas närvaro, fruktbarhet och återfödelse (Almgren 1927, s 114 f; Nationalencyklopedin, hieros gamos; Milstreu & Dodd 2019, s 9).

Ett exempel på ett mycket speciellt sammanhang är fallosstenar eller så kallade ”heliga vita stenarna” som förekommer i Norge, ofta i anslutning till gravar (Petersen 1906; Steinsland 2009, s 163). De brukar dateras till romersk järnålder - folkvandringstid (Larsen 1994; Carlie 2000, s 48). Av uppenbara skäl tolkas dessa stenar i termer av fruktbarhet. De är som regel 25-50 centimeter höga, men både mindre och större förekommer. De är formade av en ljus bergart, ofta vit marmor. Här är uppenbarligen den ljusa vita färgen av betydelse, vilken kan jämföras med spridda kvartsbitar som emellanåt placeras i gravar (till exempel Arbman 1945, s 104). En del av fallosstenarna är dessutom försedda med skålgropar. En del forskare har velat koppla fallosstenarna till en Njordkult och i de fall de också är försedda med skålgropar (tolkade som en bild av kvinnokönet) till en manlig/kvinnlig Njord-Nerthuskult (Solberg 2003, s 174; Steinsland 2009, s 162 f). Fallosstenarna brukar tolkas i liknande termer som gravklot som finns rikligt belagda i gravsammanhang i Sverige (Stylegar 2009; se även Hermelin 1875 och Christiansson 1948). Det finns exempel även från Bornholm på fallosliknande stenar med skålgropar (Kaul 2005, s 54, figur 50).

Avslutningsvis kan konstateras att det åter lyfts fram och argumenterats för potentialen i senare tiders folkloristiska uppteck-

Figur 29. Fallosstenar är ingen fornlämningskategori i Kulturmiljöregistret, men penisformade figurer påträffas ibland vid arkeologiska undersökningar. Även resta stenar har ibland givits "fallosnamn" (till exempel Bredestad RAÄ-nr 10:1; L1974:4496). I Norge förekommer fallosstenar och en inte obetydlig andel är försedda med skålgropar. Fallosstenar tolkas ibland i samma termer som gravklot, som emellertid är en fornlämningskategori. Vid en sökning i Fornsök får man drygt 120 träffar, dock inte på det kända gravklotet på Inglingehögen, Östra Torsås 1:1, L1953:7843, som ligger på ett gravfält. Gravklotet är inte heller ovanliga att hitta vid arkeologiska undersökningar av gravar. Bilderna ovan visar en fallosformad sandsten, 45 centimeter hög, som påträffades på Hjärtlanda kyrkogård i början av 1900-talet. Församlingen tyckte det var en aning genant att förvara den så den skänktes till Statens historiska museer 1927 (SHM 18615). Troligen härrörande från en förhistorisk fruktbarhetskult som ägt rum på platsen före kyrkans uppförande. Ragnar Blomqvist menade dock i sin avhandling *Smålands romanska stenkonst* att fallosstenen troligen var tillverkad av samme person som byggt Hjärtlanda kyrka: "phallosbildens goda utformning och stenbehandlingen tyda på att denna man varit Njudungsmästaren" (Blomqvist 1929, s 21 f). Bilder Historiska museet/SHM.

FAKTA**Ur Gulatingslagen***Um blot*

29 Blot er oss oc kviðiat at vér sco-
lom eigi blota heiðit guð. ne hauga. ne
horga. En ef maðr verðr at því kunnr oc
sannr. þa hever hann firgort hverium
penningi fiar sins. han scal ganga til
skripta oc böta við Crist. En ef hann vill
þat eigi. þa scal han fara or landeign
konongs várs. (Keyser & Munch 1846,
s 18).

Ett utdrag ur Gulatingslagen där det
uttrycks förbud mot avgudadyrkan och
trolldom - och att offra (blota) vid högar
och hargar.

Gulatingslagen är en samling rättsregler
som tillämpades i norska gulatingets
rättsområde före 1274 då Magnus La-
gaböters landslag infördes i hela landet.

ningar för att kunna förstå och tolka förhistorien och arkeologiska spår: ”Traditioner och tro dokumentert på 1900-tallet er derfor et meget velegnet empirisk utgangspunkt for å tilnærme seg sjelen og dens rolle i forhistorien” (Østigård & Kaliff 2020, s 19; jämför Goldhahn 2018, s 218). Man menar sig då kunna identifiera en lång kontinuitet bakåt i tiden i bruket av skålgropar: ”Basert på alvkverner og den nå inngående kunnskapen om alver, kan man se skålgropene i et mer direkte i lys av forfedre og vetter, som man ofret til for å verne seg mot sykdommer og nød. Skålgropene var direkte knyttet til alvene og forfedrene – og sykdom.” (Østigård & Kaliff 2020, s 244f).

Heliga stenar, offerkällor och jättegrytor

Den historiska företeelsen, dokumenterad i folklivsuppteckningar, med olika slags offerhandlingar inrymmer inte bara älvkvarnsstenar, utan till dessa kan också fogas jättegrytor, källor och märkliga stenar. Även dessa har hamnat i Kulturmiljöregistret såsom ”Naturföremål/-bildning med bruk, tradition eller namn” (bland annat jättegrytor), ”Källa med tradition” (till exempel offerkällor), namngivna stenar (se nedan Galtahall) och så vidare. Källornas kraft ansågs särskilt verkningsfulla vid vissa tidpunkter på året. I Norrland och stora delar av Svealand var det trefaldighetsafton (som inföll veckan efter pingst) som dominerade, men i Götaland var det midsommarafton eller första söndagen efter midsommar (Ejdestam 1940, s 45 f).

Att offerhandlingar, som kyrkan uppfattade som hedniska, fortfarande förekom på 1200-talet framgår av landskapslagarna. I Upplandslagens kyrkobalk, första stycket ”Om kyrkobygge” heter det: ”På Krist skola alla kristna tro, att han är Gud och att ej finnas flera gudar än han ensam. Ingen skall blota åt avgudar, och ingen skall tro på lund eller på stenar” (Holmbäck & Wessén 1979, s 13). Även den norska *Gulatingslagen* innehåller förbud mot blot och avgudadyrkan vid högar och hargar (Keyser & Munch 1846, s 18 ”29 Om blot”; jämför Helle 2021, s 180; Näsström 2002, s 126 ff och Steinsland 2007, s 485 ff).

I Rannsakingarna efter antikviteter från andra halvan av 1600-talet finns redogjort för heliga källor och stenar med mer där offerhandlingar då ännu förekom. De handlingar som beskrevs som hedniska i de äldre lagtexterna hade då till stora delar inkorporerats i den katolska tron och många källor fått namn efter medeltida helgon (Zachrisson 2017, s 189 ff och 247 ff; Wangefelt Ström 2011, s 40 ff).

Källor med tradition

Det finns över 220 platser inom Jönköpings län i Kulturmiljöregistret som är betecknade som källa med tradition och ett 10-tal jättegrytor med tradition (Fornsök, <https://app.raa.se/open/fornsok/>).

Att traditionen att besöka källor levde kvar långt fram i tiden framgår av både arkivuppgifter såväl som litteraturen. Källorna besöktes för att bota sjukdomar, dels ansågs vattnet i källan vara verkningsfullt och hälsosamt, dels förrättades även offer liknande dem vid älvkvarnstenarna (Grundberg 2000).

Under slutet av 1600-talet uppstod brunnskulturen där man försökte att på vetenskaplig grund slå fast nyttan av att ”dricka brunn”. Flera brunnsorter etablerades efter att Urban Hiärne upptäckt Medevi brunn i Östergötland 1678 (Lindroth 1975, s 410 f; Zachrisson 2017, s 215; Nationalencyklopedin, hälsobrunn; Knutsson 2015).

Nedan ges några exempel från Jönköpings län där det finns uppgifter om traditioner och fynd gjorda i källorna.

Flisby socken, L1974:7412, RAÄ-nr 135. Erke(l)storps källa

Erkestorps källa, mellan Eksjö och Aneby, var vida känd och ett populärt besöksmål under 1800-talet. Tidigare skrevs det Erkelstorp och vid sökningar i gamla dagstidningar måste man använda detta namn. Källan kallas ibland också ”Rena källan” och att dricka eller bada i vatten därifrån ansågs kunna bota allehanda sjukdomar, bland annat engelska sjukan. Källan är sedan 1800-talet täckt med en enkel byggnad. Under en lucka i golvet finns den stensatta källan. Man förväntades också att offra pengar i källan. Den som underlät att offra kunde drabbas av de sjukdomar som källan kunde bota.

Platsen är omnämnd som en offerkälla i *Rannsakingar efter antikviteter* från 1690: ”En kiälla finnes och hoos torpet Erkestorp, Rena bd. som säges i forna tijder hafwa offratz hoos.” (Stähle &

Figur 30. Erkestorps eller Erkelstorps källa i Flisby socken. L1974:7412, RAÄ-nr 135. En gång i tiden vallfärdade man hit vid midsommartid för att dricka och bada i läkande källvatten. Foto författaren 2018, Jönköpings läns museum.

Figur 31. Inne i det lilla huset finns en lucka i golvet varunder den stensatta källan finns. Erkelstorps källa i Flisby socken. Foto författaren 2018, Jönköpings läns museum.

Stahre 1992, s 100). I Jonas Allvins häradsbeskrivning från 1857 heter det: ”På hemmanet Erkestorps egor finnes en af de wanliga offerkällorna, der ortens ungdom midsommarnatten infinder sig för att dricka och förlusta sig, hwilket nöje stundom är blandadt med någon widskepelse; dock är widskepelsen mindre för närwarande än i fordna dagar.” (Allvin 1857, s 169).

I ett flertal tidningsartiklar från förra sekelskiftet berättas om den populära offerkällan (till exempel en längre notis betitlad *Erkelstörpa källa* i Eksjötidningen 1888-06-26). Källan var så pass välbesökt under en period att markägaren lät bygga en badstuga intill där det insattes badkar som försågs med vatten från källan för att kunna tillgodose alla besökare (*Offerkällan i Erkelstorp* i Smålands Allehanda 1939-03-21). Under juni - juli, men framför allt midsommarhelgen tycks källan varit välbesökt. Det uppstod en sorts marknadsliv med dans och musik och för källans ägare fanns goda utsikter till extrainkomster, då han regelbundet också tömde källan på mynt.

För att stävja det ”läattsinniga” och ”hedniska” bruket av platsen började kyrkan hålla gudstjänster där vid sekelskiftet 1800/1900, men under 1910-talet verkar intresset för hälsosamma bad ha avtagit.

Lommaryds socken, L1974:9845, RAÄ-nr 9. Sundby.

En offerkälla som enligt Kulturmiljöregistret inte har något dokumenterat namn eller sägen knutet till sig, men känd som hälsokälla i bygden sedan lång tid tillbaka. Att den varit välbesökt under flera hundra år framgår dock av de föremål som påträffats i källan. I samband med ledningsgrävning förbi platsen 1943 rovgrävdes källan av arbetarna. De fann mynt och keramikskärvor som de tog med sig hem, men på markägarens begäran ska föremålen ha lagts tillbaka i källan igen. Men 1967 utsattes källan åter för rovgrävning och skadegörelse, som polisanmälades, varefter Jönköpings läns museum gjorde en efterundersökning. Man tillvaratog ett stort antal föremål, bland annat ett 100-tal mynt, mer än 150 keramikskärvor samt föremål i mässing (knappar och en ring), järn (spikar och hästkosömmar), glas och porslin. Äldsta mynten härrörde från 1600-talet och det yngsta från 1960 (Linderoth 1967; JM 32369).

Sandseryds socken, L 1972:9152, RAÄ-nr 19. Britas källa.

Källan finns omnämnd, precis Erkestorp, i *Rannsakningar efter antikviteter* från 1689. Den kallas där ”S. Brites källa”, vilket troligen kan uttydas som tillägnad heliga Birgitta (Stähle & Stahre 1992, s 94; angående heliga Birgitta se Zachrisson 2017, s 192).

Källan som ligger i kanten av Dumme mosse blev plundrad i samband med järnvägsbygget Jönköping - Ulricehamn i början av 1930-talet. Man ska bland annat ha funnit mynt från 1600-1700-talet. Egil Lönnberg återger ett par sägner han fått berättat

Figur 32. Britas källa. Sandseryds socken. L 1972:9152, RAÄ-nr 19. Källan ligger i kanten av Dumme mosse, strax norr om järnvägsbanken till Jönköpings-Ulricehamns järnväg. Källan plundrades av rallare i början av 1930-talet. Foto författaren 2019.

för sig: ”Det kom ett följe och bar en död över mossen. De skulle till Sandseryds kyrka. Just när de kom till denna platsen, var de alldeles uppgivna av trötthet och törst. Då rann källan upp här mellan granrötterna. Alltsedan offrade de vägfarande, som passerade källan någon slant, en knapp eller något annat metallföremål i den märkliga källan.”(Lönnberg 1944, s 24 f).

Stengårdshults socken, L1972:2159, RAÄ-nr 69. Stenlida.

Offerkälla i en naturligt formad fördjupning i en plan berghäll med blott 0,4 meters djup. Enligt en tradition nedtecknad 1954 skulle ett offer i källan bringa rikedom åt givaren. Vid fornminnesinventerarens besök 1984 antecknades att det fram till ”1910-talet fanns en kvinna från Norra Unnaryd som en gång i månaden gick till källan för att offra ett mynt.” Oklart i vilket syfte. Vid en besiktning 2015 noterades att det fanns 33 mynt i källan, det äldsta från 1910-talet och det yngsta från 2003 (Kallerskog 2015).

Jättegrytor

Jättegrytor är naturligt formade fördjupningar skapade i samband med senaste istiden, i berg eller lösa block. De kan vara upp till några meter i diameter och lika djupa. Det finns åtskilliga exempel på att dessa använts för att offra i. Vattnet i grytorna ansågs bland annat verkningsfullt för att bota sjukdomar.

Hans Hildebrand tog upp även jättegrytor i samband med sin redogörelse för älvkvarnsstenar 1873 och lyfter fram tron på att det vatten som fanns i jättegrytorna var hälsobringande: ”Man hemtar af vattnet åt sjuke, men på det vattnet skall verka, nedkastas åt den som har makten deröfver, en gåfva, som mycket väl kan vara helt oansenlig, en liten slant, en knappål o. d.” (Hildebrand 1873, s 118). Jättegrytor som offerkällor finns på många platser i landet (se till exempel om offer i jättegrytor i Västmanland, Nygren 1949, s 69).

Barnarp socken, L1974:2879 och L1974:2753, RAÄ-nr 1 och 2.

Jättegrytor/offerkällor

På Knäryds ägor finns två jättegrytor, med ett inbördes avstånd av 30 meter, som enligt traditionen använts som offerkällor. Den ena av dessa finns omnämnd i Rannsakningar efter antikviteter från 1689: ”Uthi Barnarpa Sockn och Knärys gård fins uthi ett bärg en rund ingrafwen Kiättil som Städze ful af watn är, watnet säges wara hälsosamt för Siukt folk til utwärtens twätta sig med” (Stähle & Stahre 1992, s 94). I Lunds universitets Folklivsarkiv finns en uppteckning kring jättegrytan i Knäryd under rubriken *Offerkälla*: ”På Knäryds gård invid Jönköping finns ett berg, i vilket det finns en fördjupning, där regnvattnet brukar samlas. Enligt gammal sed, skall den som har vårtor på händerna gå dit och tvätta händerna i vattnet, så skall vårtorna gå bort, förutsatt att han lägger en kop-

Figur 33a och b. Knäryds offerkällor. Barnarps socken. L1974:2753, RAÄ-nr 2:1-2. Jättegrytan finns i kanten av en berghäll, cirka 7 meter öster om en bäck. I grytan fanns ett 20-tal mynt, varav det äldsta en 1-krona från 1984 och de yngsta flera olika valörer från 2016, se nedan. Intill finns ytterligare en jättegryta. Platsen är skyltad och en vandringsled passerar intill. Foto författaren mars 2024.

parslant i vattnet innan han går därifrån” (Uppteckning i Lunds universitets Folklivsarkiv/Lunds universitets folkminnesarkiv, M2648, s 1-13).

Vid inventeringsbesöket 1954 noterades några mynt från 1950-talet i den ena av jättegrytorna (L1974:2879).

Svenarums socken, L1972:3155, RAÄ-nr 41, Paradiset. Jättegrytan offerkälla

Jättegrytan, som är en dryg halvmeter i diameter och lika djup, ligger idag långt från allfarvägarna i skogarna mellan Tofteryds kyrka och Hubbestad. De äldsta kända uppgifterna om offerkällan härrör från första halvan av 1800-talet. Den fornminnesintresserade prosten Jonas Johan Lagergren (1759–1833) gjorde anteckningar om jättegrytan på 1810-talet som han lämnade in till Götiska förbundet, där han också var medlem (Lagergren 1816–). Ett urval av anteckningarna är publicerade av Carl Fredricsson 1928: ”En jättegryta [...] Hon har i senare tider blifvit nyttjad till offerkälla; och vågar ingen gå förbi utan att offra, af fruktan att annars af Grytans beskyddare /Grytgubben kallad / hemsökas och förvillas i Skogen. Då jag besökte detta ställe (Sommaren 1816) fruktade Vägvisaren mycket för denna Gryt-Patronen, och då vi ej strax hittade Grytan, ville han vända om, emedan han då allaredan hade förvillat oss i skogen; men slutligen upphittades det sökta stället mot förmodan. [...] Blott får jag nämna att detta vatten som i sig sjelft är ganska illasmakande och sundt, anses för heligt, och drickes såsom botemedel mot hvarjehanda sjukdomar, då man tillika offerar. På botten fanns en hop penningar (alla nya), spikar, pipskaft (ty han tros röka sin pipa), jernbitar ringar m.m. Att taga penningar ur denna gryta anses som ett Crimen laese Majestatis. Då pengarna minskas, tror man att förutnämnde beskyddare tagit dem. Midsommarnatten samlas ortens ungdom här för att offra och sedan tillbringa natten med dans och lekar. Likväl har detta bruk nu mycket aftagit.” (Lagergren 1816-; Fredricsson 1928, s 29).

Jättegrytan omnämns också av Nils Henric Sjöborg i sista delen av hans *Samlingar för Nordens fornälskare*, från 1830: ”i Småland, Västra härad, Svenarums socken på Hubberstads ägor är en, som kallas Munkgrytan, och har den blifvit begagnad till offerkälla (Sjöborg 1830, s 154; Namnet Munkgrytan härrör sannolikt från en gränssten, kallad Munkehatt, Svenarum RAÄ-nr 46, L1972:3258, belägen två kilometer sydväst om jättegrytan).

I en artikel av K.W. Johansson i Värnamo hembygdsförenings årsskrift 1938 finns en redogörelse för jättegrytan, då kallad ”Offergrytan i Paradiset” efter ett intilliggande torp. Förutom att referera uppgifterna hos Lagergren och Sjöborg kunde arrendatorn Klas Karlsson, till torpet Paradiset, fylla på med berättelser kring ”Grytgubben” som vaktade offerkällan, bland annat om olyckor som drabbat flera personer som tagit pengar ur grytan (Johansson 1938, s 31 ff).

Figur 34. Sagaholm, skålgrop på håll A som påträffades i en omörd del av stenbrämet. Foto Jönköpings läns museum.

Skålgropsstenar påträffade i gravar

Skålgropar förekommer som bekant inte bara på berghällar och större stenar på valda platser i landskapet, utan de påträffas även i samband med arkeologiska undersökningar av gravar, och då ofta på mindre stenar i eller i anslutning till själva gravkonstruktionen. De observerades tidigt ingående i dösar eller gånggrifter, ofta belägna på takhällarna (till exempel Almgren 1904, s 50; Milstreu 2019, s 20 f). Frågan som ställts var om skålgroparna var samtida med gravläggningarna eller anbragta sekundärt långt senare, framför allt under bronsåldern. Vid undersökningar av bronsålderns rösen och högar har det påträffats skålgropsstenar som ingått i konstruktionen, till exempel Sagaholmshögen (Wihlborg 1978, s 123; Goldhahn 1999; se även Bergenblad 1972, s 29 angående en sekundärt tillvaratagen skålgropssten. Ett par stenar med skålgropar tillvaratogs också 1932 vid undersökningen en bronsåldershög i Ljungarum/Jönköping, L1973:2186, RAÄ-nr 29:1, se Arbman 1963, s 46 och Nordström 1997, s 48), eller skålgropar belägna på berghällar som sedan täckts av gravröset (Kjellmark 1923, s 117; Widholm 1998, s 76, där dock majoriteten av ristningarna utgörs av skeppsbilder och skålgropen blott är en enda). I de senare fallen kanske det inte helt säkert kan knytas till själva gravanläggningen utan de handlingar som gett upphov till skålgroparna kan vara äldre och inte en del av en medveten handling vid gravritualen. Samma sak gäller de skålgropsförekomster som ligger i en gravmiljö, men inte i en sluten kontext, och därmed är svårdaterade (till exempel Widholm 1998, s 86 ff).

Redan tidigt framfördes åsikten att en del skålgropar borde tillhöra järnåldern med utgångspunkt från att stenar försedda med skålgropar påträffades i eller i anslutning till järnåldersgravar (Salin 1905, s 221; Almgren 1927, s 219 och 303; Nordén 1934, s 51 f; Nygren 1949, s 65 f; Ekholm 1917, s 293 och 1957, s 81 ff). Carl-Axel Moberg konstaterade 1957 (s 51) att en del "skålgropsstenar anses på grund av anslutning till gravar från järnåldern tillhöra denna tid". I ett fall i Kalmar län, Törnsfalls socken fornlämning 6 (L1956:6605), där ett skålgropsblock ligger på ett gravfält med rösen, runda stensättningar och resta stenar, drar Dag Widholm också slutsatsen att traditionen att skapa skålgropar mycket väl kan fortleva in i järnåldern (Widholm 1998, s 86 ff). Joakim Goldhahn har gått igenom skålgropsstenar i gravsammanhang där han redovisar inte mindre än ett 80-tal fynd med dateringar till järnåldern, varav mer än hälften från romersk järnålder - folkvandringstid (Goldhahn 2018, s 220 med hänvisning till sin egen databas över fynden).

Nedan följer några exempel på skålgropsförekomster i gravar från Jönköpings län.

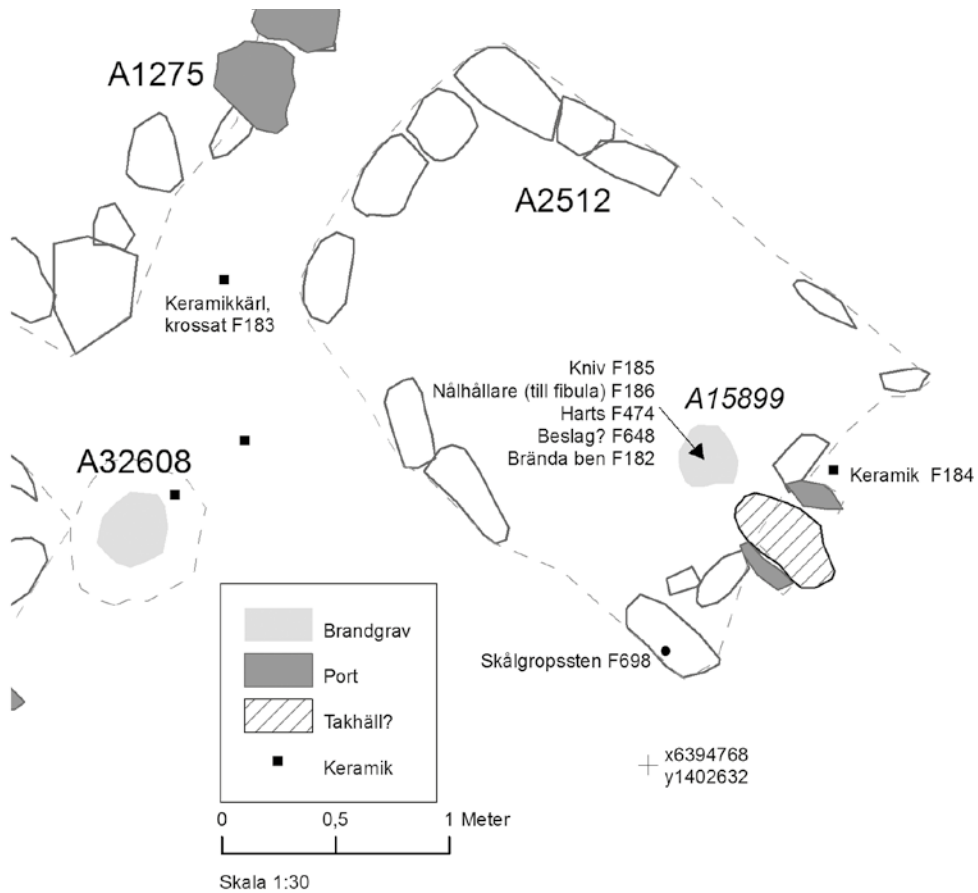
Figur 35-36. Sagaholmshögen under utgrävning. Den mellersta kantkedjan bestod av 45 utåtlutande sandstenshällar, varav 15 var försedda med ristningar. Häll 13, markerad med pil, hade ristningar i form av hästfigurer och en skålgrop. Ursprungligen har det funnits ungefär 100 sandstenshällar i kantkedjan. Foto Anders Wihlborg, Jönköpings läns museum.

Figur 37. Sagaholm, häll 13, med hästfigurer och en skålgrop uppe till höger i bild. Foto Göran Sandstedt, Jönköpings läns museum.

Figur 38-39. L1974:2724, Barnarp RAÄ-nr 29. Vy samt lodfoto över del av gravfältet. Pilarna markerar platsen för skålgropsstenen som ingick i kantkedjan till grav A2512 (fynd 698). Skålgropen var belägen under marknivå men vänd inåt graven. Foto Jörgen Gustafsson/Mikael Nordström, Jönköpings läns museum.

Figur 40. L1974:2724, Barnarp RAÄ-nr 29. Lodfoto och planritning av grav A2512 (fynd 698). Skålgropen var belägen under marknivå men vänd inåt graven. I sydost fanns en så kallad sydport, i detta fall även med en takhäll. Foto Jörgen Gustafsson/Mikael Nordström, Jönköpings läns museum.

Figur 41. Barnarp RAÄ-nr 29, L1974:2724. Skålgropssten som ingick i kantkedjan till grav A2512 (fynd 698). Skålgropen var belägen under marknivå men vänd inåt graven. Foto Jörgen Gustafsson/Mikael Nordström, Jönköpings läns museum.

Figur 42-43. Barnarp RAÄ-nr 29. Ovan: En skålgropssten som låg som täcksten ovan en brandgrav. Skålgropen var vänd nedåt mot graven (F700, grav 32525). Höger: Fynd i brandgraven. Foto Jörgen Gustafsson/Mikael Nordström, Jönköpings läns museum.

Barnarps socken. L1974:2724, RAÄ-nr Barnarp 29 - Gravfält i Torsvik undersökt 2006

Vid en arkeologisk undersökning av ett gravfält 2006 i Torsviks industriområde, cirka 15 kilometer söder om Jönköping, påträffades tre stenar försedda med skålgropar. Två av skålgropsstenarna, fynd 698 (i grav A2512) och F700 (grav 32525), utgjorde en del av gravkonstruktionen. I ena fallet satt skålgropen på hörnstenen i en rektangulär ofylld, cirka 2,6×1,8 meter stor stensättning (A2512) och i det andra fallet låg stenen som en täcksten på brandgropen (A32525). Ingen av skålgroparna har varit avsedd att synas. I det förstnämnda fallet var gropen placerad på den del av stenen som låg under marknivå och vänd in mot graven. I det andra fallet var gropen placerad på den yta som var vänd ner mot själva brandgropen. Ytterligare en skålgropssten (F699) hittades i en omörd stenansamling på norra delen av gravfältet. Eftersom man röjt och årdrat området kan man misstänka att också den ursprungligen tillhört en grav.

Stensättningen A2512 hade även en så kallad sydport (i detta fall med takhäll och orienterad mot sydost, liksom övriga fyrsidiga gravar och portar på gravfältet, se Nordström 2008). Strax innanför sydporten fanns en bengrop som bland annat innehöll en kniv och en nålhållare till en bronsfibula. Graven daterades genom kol-14-analys på brända ben till folkvandringstid (Gustafsson & Nordström 2010).

Bäckseda socken. L1974:6582, RAÄ 109:1. Kvadratisk stensättning undersökt 1997

I botten av en kvadratisk stensättning påträffades en sten med tre skålgropar vända nedåt mot marken. Under stensättningen fanns också ett kulturlager med bland annat åtta härdar, varav tre daterades till romersk järnålder. I kulturlagret hittades keramik, järnnitar, flinta, bränd lera, slagg och harts samt ett par spridda brända ben av människa.

Det översta skiktet i stensättningen utgjordes till cirka 50% av skörbränd och skärvad sten, möjligen sekundärt uppkastad från omgivande boplatsslämningar i samband med sentida odling. Men enstaka skörbrända stenar, längre ner i fyllningen, antyder snarare att dessa medvetet kan ha placerats i anläggningen vid uppförandet. I fyllningen till den kvadratiske stensättningen hittades mindre bitar keramik, brända ben, slagg, bränd lera och brynstenar samt ett bränt ben av människa som daterades till sen romersk järnålder–folkvandringstid.

Stensättningen saknade tydlig gravgömma och det är högst osäkert hur den ska tolkas, inte desto mindre påträffades brända människoben både i fyllningen och i underliggande kulturlager (Borg & Haltiner Nordström 2008).

Figur 44. Den kvadratiske stensättningen (L1974:6582, RAÄ 109:1) där det påträffades en skålgropssten. Stenen låg nära centrum av stensättningen med skålgroparna vända nedåt markytan. Tre härdar under stensättningen daterades till romersk järnålder. Foto: Jönköpings läns museum.

Figur 45. Skålgropssten (L1971:5367, RAÄ-nr Bäckseda 141), påträffad i bottensiktet i en kvadratisk stensättning (L1974:6582, RAÄ 109:1). Foto: Jönköpings läns museum.

Figur 46. Skålgropssten påträffad 1931 i resterna av ett skadat röse i Gamla Råslätt i Jönköping. Jönköpings (Ljungarums) socken. L1973:2301, RAÄ-nr Jönköping 145. Platsen efterundersöktes av Bror Kugelberg. Skålgropsstenen ligger fortfarande kvar på en av tomtorna längs Älvkvarnsgatan, lämpligt nog uppkallad efter fyndet. Foto: Bror Kugelberg, Jönköpings läns museums arkiv.

Jönköpings (Ljungarums) socken. L1973:2301, RAÄ-nr Jönköping 145. Röse i Ljungarum/Jönköping efterundersökt 1931

Skålgropssten hittades i resterna av ett spolierat röse vid dagens Älvkvarnsgatan (Nordström 1997, s 48f). Platsen efterundersöktes av Bror Kugelberg som bedömde att röset ursprungligen varit cirka 11 meter i diameter och täckt av ett 2 decimeter tjockt jordlager. Stenarna i röset var ”hufvudstora” och lagda ”öfver kullens topp”. I röset fanns ”en del sandstenar sönderslagna, men fint slipade”, bland annat en skålgropssten med 10 älvkvarnar. Osäker datering, men i området finns gravar från både brons- och järnålder.

Jönköpings (Ljungarums) socken. Råslätt 6:1. L2021:7126, Stensättning undersökt 2022

En arkeologisk undersökning av stensättning L2021:7126, inom fastigheten Råslätt 6:1, Jönköpings socken och kommun. Anledningen till undersökningen var Jönköpings kommuns planer på att bygga en idrottsanläggning på platsen. Stensättningen innehöll spridda brända ben från människa, ett fåtal keramikskärvor och mindre flintaavslag. En kol-14-datering av de brända benen visade att stensättningen var anlagd under yngre bronsålder, cirka 1000 till 500 f.Kr. eller period V–VI. Under stensättningen framkom två skelettgravar, dock utan bevarade skelett, i form av stenkistor som var cirka 3×1 meter stora. I botten låg en småstenspackning och i kanterna stod kantställda hällar som bildade en kistinramning. De döda hade lagts i kistorna och därefter hade mindre hällar lagts ovanpå. I den ena kistan påträffades en pilspets i flinta och en pincett i brons, i den andra en pincett och en dubbelknapp, båda i

Figur 47. Skålgropssten funnen i stensättning L2021:7126, Råslätt, Jönköping. Foto Anna Ödeén Jönköpings läns museum.

brons. Fynden har bedömts höra till bronsålderns period II–III och det är utifrån dessa som skelettgravarna har daterats. Tolkningen blir att det under äldre bronsålder anlagts två begravingar, där det är oklart hur överbyggnaden sett ut, kanske fanns en stenpackning ovan kistorna redan då, men under yngre bronsålder har ytterligare begravingar anlagts där de döda kremerats. I stenpackningen fanns en skålgropssten, som utifrån konstexten dateras till antingen äldre eller yngre bronsålder (Ödeén 2023).

Sandseryds socken. L1972:9461, RAÄ-nr Sandseryd 8:1. Gravfält undersökt 1991

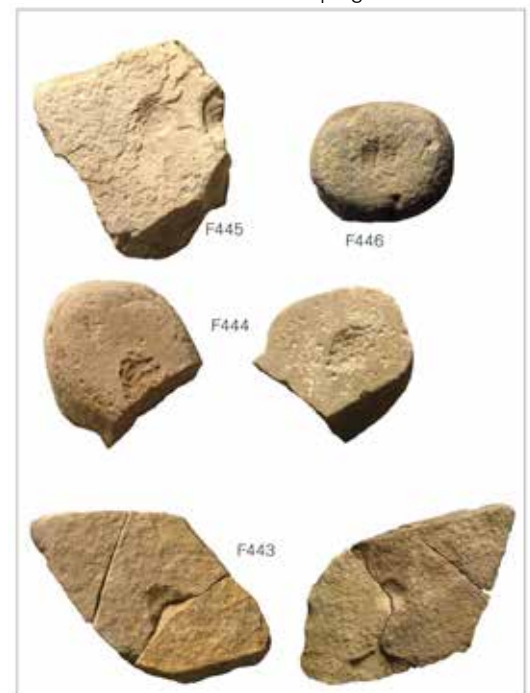
Gravfält bestående av två rektangulära stenkretsar, ett tjugotal omarkerade brandgravar, en skelettbegraving i en liten stensättning, en skärvestenshög samt ett tiotal härdar/härdgropar.

Troligen är skelettgraven den första gravläggningen på gravfältet i övergången yngre romersk järnålder - folkvandringstid. I övrigt daterades gravarna till 400- 500-tal. Gravfynden bestod bland annat av keramik, järnknivar, fibulor och olika rembeslag av brons, söljor, glas (försmält glasbägare) samt en lansspets i skelettgraven. Skärvestenshögen tillsammans med tre härdgropar daterades till äldre bronsålder.

Gravfältet hade skadats under vikingatid och senare under historisk tid genom kolningsaktiviteter, bland annat två kolningsgropar och en kolmila som hade anlagts bland gravar och skärvestenshög.

På gravfältet hittades fyra skålgropsstenar, varav två (F444, 445) i en fyndsamling A18 alldeles intill en urnebrandgrop A19. I och

Figur 48. En skålgropssten påträffades 2022 vid undersökningen av en stensättning i Råslätt, Jönköping, L2021:7126. Fynden daterar graven till äldre bronsålder. Foto Anna Ödeén Jönköpings läns museum.

Figur 49. Fyra mindre stenar med skålgropar påträffades på gravfältet. Fnr 444 (12×11 cm) och 445 (21×16 cm) framkom i fyndsamlingen A18. F443 (28×16 cm), var i tre delar, varav två fragment låg i stolphål A36 och ett ca 1 m NO därom. F446 (96×78 mm) påträffades vid rensningen av A8, eventuellt i sekundärt läge. Två av stenarna, fnr 443 och 444, hade en skålgrop på vardera sidan. Ej skalensliga foton. Foto: Ann-Marie Nordman, Jönköpings läns museum.

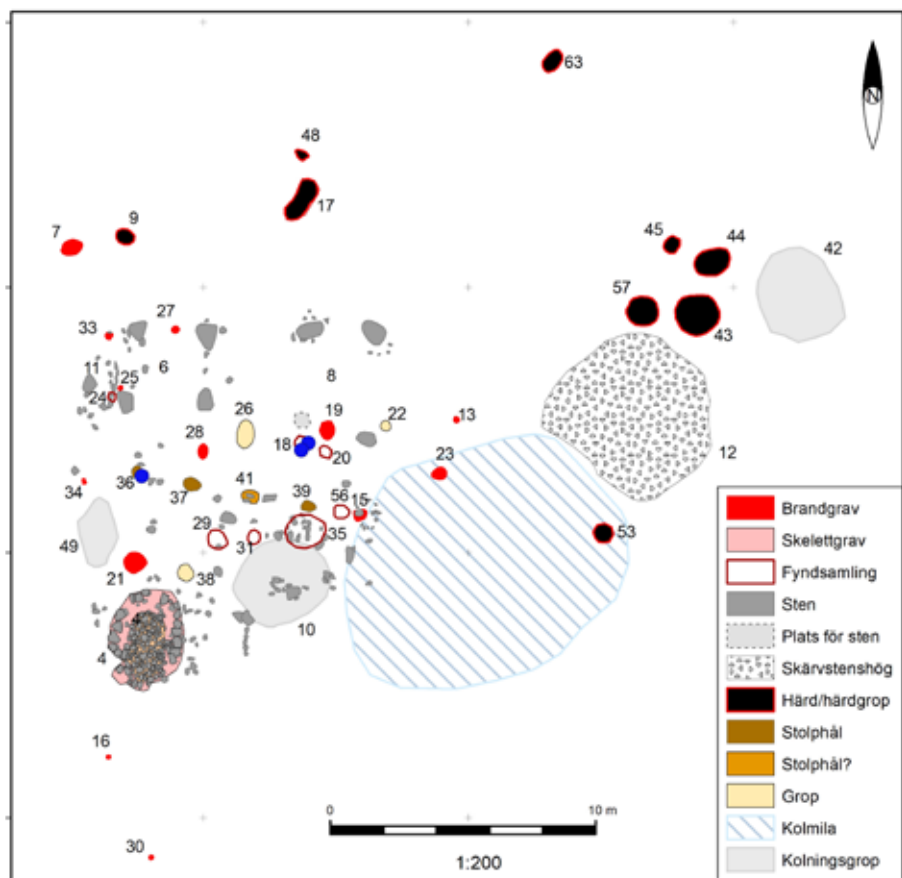

Figur 50. Sandseryd RAÄ-nr 8, L1972:9461. Gravfält med bland annat två fyrsidiga stenkretsar. Den svarta pilen markerar var två skålgropsstenar hittades strax söder om brandgropen A19, som daterades till folkvandringstid. I anslutning till gravarna fanns aktiviteter även från bronsålder (skärvstenshög), vikingatid (kolningsgrop) och senare historisk tid (kolbotten och hundbegravning) Foto: Ann-Marie Nordman, Jönköpings läns museum.

Figur 51. Planritning, Sandseryd 8. Blå prickar - skålgropsstenar.

A18. Mindre samling av stenar strax söder om den sydvästra (borttagna) stenen i stenkretsen A8. Två av stenarna var försedda med varsin skålgrop Bland stenarna påträffades keramik, brända ben och en hartsbit. Ingen nedgrävning fanns varför fynden antas härstamma från urnebrandgropen A19.

A36. I anläggningen fanns knytnävsstora stenar som bildade en krans, troligen för en stolpe. En av stenarna hade en skålgrop inhuggen. Stenen hade spruckit och den avdra halvan låg cirka en meter nordöst om anläggningen.

intill ett stolphål A36 hittades tre fragment av en skålgropssten (F443). Vid rensningen hittades ytterligare en skålgropssten inom stenkretsen A8.

Skålgropsstenarna har tolkats som skapade/tillkomna vid anläggandet av gravfältet och inte i samband med bronsåldersaktiviteterna. Naturligtvis inte en vattentät tolkning fri från invändningar, men ändå rimlig (Nordman 2023).

Sandseryds socken. L2019:4712 Gravfält undersökt 2023.

Gravfält 25×20 meter stort bestående av fem gravar - en rund stensättning 16 meter i diameter, en oregelbunden stensättning cirka 15×10 meter stor, en kvadratisk ofylld stensättning cirka 2×2 meter stor, en treudd med fem meter i sida samt en domarring med fyra meter i diameter bestående av sju stenar.

Två skålgropsstenar påträffades i stenfyllningen till den stora runda stensättningen och tre skålgropsstenar i den stora oregelbundna stensättningen. Fyra av skålgropsstenarna var försedd med grop vardera och en hade två skålgropar. Domarringen, treud-

Figur 52. Tre av skålgropsstenarna påträffade 2023 vid undersökningen av ett gravfält i Sandseryds socken, L2019:4712. Gravfältet är beläget bara 500 meter norr om det ovan beskrivna L1972:9461, RAÄ-nr Sandseryd 8:1. Foto Anna Ödeén Jönköpings läns museum.

Figur 53. Fem stenar med skålgropar, markerade med röda prickar, påträffades 2023 vid undersökningen av ett gravfält i Sandseryds socken, L2019:4712. Den stora runda stensättningen är cirka 16 meter diameter. Foto Jörgen Gustafsson, Jönköpings läns museum.

den och den ofyllda stensättningen kunde genom kol-14-analys av brända ben dateras till yngre romersk järnålder - folkvandringstid. Den stora runda stensättningen innehöll en inre konstruktion som möjligen rymt en skelettbegravning, dock fyndtom så när som sex glaspärlor i stenfyllningen, förmodligen sekundära i förhållande till primärgraven. I samma stensättning fanns också brända ben i en förmodad sekundär begravning, vilken daterats till yngre bronsålder. Även den stora oregelbundna stensättningen innehöll ett par brandgravar med spridda brända ben, vilka också daterades till yngre bronsålder. Med tanke på det upprepade nyttjandet av gravplatsen och monumenten är det inte möjligt att närmare datera skålgropsstenarna än till brons- och/eller järnålder (Ödeén 2024).

Öggestorps socken. L1971:1069; RAÄ-nr Öggestorp 195.

Gravar undersökta 2002

Grav- och boplatssområde undersökt 2002 inför ombyggnaden av riksväg 31. I tre anläggningar hittades skålgropsstenar, i två gravar och i ett röjningsröse (Häggström mfl 2004, s 109 ff; Häggström 2007).

I A1, ett jordblandat röse, fanns en sten med tre skålgropar (F217). Graven, ett jordblandat röse, var 18 meter i diameter och ungefär 1,5 meter högt, delvis täckt med sentida odlingssten. Gravens ursprungliga fyllning visade sig utgöras av framför allt jord med en hel del stenar. Fyllningen innehöll stora mängder keramik, redskap för malning, en skålgropssten samt en hel del sot och kol. I botten identifierades ett område med mycket sot och kol uppblandat med brända ben. Benmaterialet identifierades som resterna av en människa 20–40 år gammal, troligen en kvinna. Tillsammans med människobenen fanns ben från ett medelstort däggdjur, troligen en hund samt den obrända underkäken av en ettårig kalv. Utifrån kol-14-analys daterad till äldre romersk järnålder (Häggström 2007, s 41f).

Fyra skålgropsstenar (F210-213) hittades i A2, ett röse (Öggestorp RAÄ-nr 14), cirka 9 meter i diameter och 1,4 meter högt försedd med kantkedja. I hela gravanläggningen påträffades kvarts strödd ovanpå graven, i fyllningen samt på botten. Den största koncentrationen fanns i gravens centrum. En skålgropssten med flera skålgropar låg strax utanför kantkedjan i nordost, en sten med en skålgrop i kanten låg i ytan nära kantkedjan. En mindre sten med en skålgrop och slipad undersida fanns i anläggningens fyllning och en liten mossbeklädd sten med en eventuell naturlig grop i hörnet hittades i rösets norra del nära kantkedjan. I övrigt hittades en underliggare till malsten samt en löpare och tre bitar järnslag. Några spår av en gravlagd kropp kunde inte identifieras, men anläggningens glesa stenpackning var mycket luftig och genomsläpplig, vilket förmodligen snabbt och effektivt har förintat spår av eventuella skelettbegravningar.

Skålgropsstenar påträffades även i två röjningsrösen. I den omrörda stenfyllningen till A4 fanns skärvig sten, järnslag, ugnsfodring, två skålgropsstenar samt kol och sot. I fyllningen till röjningsröse A5 hittades en skålgropssten, rester av en degel, slag och ugnsfodring. I båda dessa fall handlar det troligen om boplats- och aktivitetsmaterial som röjts undan och hamnat i röjningsrösen. Det förekommer dateringar från yngre stenålder och framåt, varför dateringarna av just dessa skålgropsstenar är osäkra.

Övrigt

Det finns också en intressant uppgift i en artikel om domarringarna vid Åsasjön – Sandseryd socken, L1972:9774, RAÄ-nr 42 – där författaren beskriver att det är vanligt med skålgropsstenar i anslutning till domarringar (Reuterskiöld 1929, s. 81). Enligt honom finns också en skålgropsten vid domarringen vid Åsasjön. Den är emellertid inte noterad i fornminnesregistret och några exempel anges inte heller. Påståendet förefaller dock inte orimligt. Att skålgroparna utgör en medveten del i begravningsritualen torde vara uppenbart.

Avslutande kommentar

Skålgropar och skålgropsstenar är en av de mest fascinerande fornlämningskategorier vi har. De har förbryllat och intresserat arkeologer i flera hundra år. Tolkningarna har varit mångfaldiga och dateringsförsöken har spänt från stenålder till vikingatid. Och till detta kommer det historiska bruket där kloka gummor försökt bota sjukdomar genom att offra mynt och annat i groparna eller vid älvkvarnsstenarna.

Bland tolkningsförslagen kan nämnas att skålgroparna/älvkvarnarna föreslagits symbolisera: Vattendroppar, bilder av stenar som kastats mellan skepp i sjöslag, stjärnor, inverterade gravhögar som symbol för döden, dyrkan av de avlidnas andar, offerskålar tillägnade de döda och/eller som en del i en fruktbarhetskult, ”eldbörningshål” (jämför namnet Borrehall), solen, kvinnokönet, heliga tecken i sig själva, alver och förfädersdyrkan, skapade för ljudets skull, en så kallad klangsten och mycket mer.

Figur 54. Öggestorp RAÄ-nr 195, L1971:1069. A1. Undersökning 2002. Jordblandat röse i profil. I röset påträffades en sten med tre skålgropar (F217). Foto Jönköpings läns museum.

De flesta forskare brukar framhålla vikten av kontexten, det vill säga det sammanhang som skålgroparna förekommer. Exempelvis tillsammans med andra hållristningar på friliggande hållar i bronsåldersmiljöer, på dösar och gånggrifter från yngre stenålder, i gravmiljöer under brons- och järnålder, ingående i gravkonstruktioner, på boplatser från sten-, brons och järnålder och på lösa block utan tydlig koppling till andra fornlämningar.

I de fall skålgropsstenar tydligt ingår i gravkonstruktionen förefaller det naturligtvis mycket rimligt att anta att de haft en funktion i begravningsritualen. Och kanske närmast till hands skapade i en akt att förmedla och underlätta den dödes transformation till sin nästa existens och pånyttfödelse, precis som Oscar Almgren uttryckte det 1927 i *Hållristningar och kultbruk*; att det är möjligt att "älvkvarnarnas rikliga förekomst på gravar är en symbolik, som erinrar om pånyttfödelse" (Almgren 1927, s 226 f). En tolkning som upprepats många gånger senare om än i skilda ordalag och med en riklig variation på referenser (jämför Moberg 1969, s 13 och 28 ff; Kaliff 1997, s 111 ff).

Figur 55. Galtahall våren 2014. Tre mynt låg ovanpå stenen. Vid basen fanns flera mynt inkilade.

Galtahall

Två kilometer rakt österut om Borrehall, på andra sidan sjön Eckern, vid foten av Galtaberget, finns en rest sten (L1974:129, Byarum RAÄ-nr 76), kallad Galtahall eller Galte hall. Stenen står ett tiotal meter väster om gamla landsvägen. Enligt uppgifter i Fornsök fanns 1954 fyra stenar placerade på toppen av stenen, och vid fornminnesinventeringen 1954 noterade Rikantikvarieämbetets inventerare Paul Bäckman att *”Folket i trakten berättar, att de stundom lägger pengar under de små toppstenarna”*. Vid inventeringen 1986 noterades däremot att det fanns mynt instoppade i sprickorna. Toppstenarna hade nu reducerats till tre.

Stenen omnämns av lantmätaren Jonas Allvin i hans år 1852 utgivna beskrivning över Östbo härad. Han återger bland annat en sägen om en kung Galte som ska ha dött vid ett fältslag här. Stenen som är knappt två meter hög och en meter bred benämns enligt Allvin *”kung Galtes grafsten”*. Allvin nämner dock inget om

Figur 56. Stenen Galtahall, registrerad i Fornsök som en förhistorisk grav - en rest sten. Den står vid foten av Galtaberget några hundra meter öster om sjön Eckern. Jonas Allvin berättade att det spökade där. Vid förstagångsinventeringen på 1950-talet berättas att man brukar lägga pengar på stenen.

Figur 57-58. Galtahall 2014. Högra bilden. Tre mynt ovanpå stenen - två enkronor och ett 5-pencemynt. Ovan. En 5-krona inkilad i en spricka vid basen.

att man brukade lägga mynt på stenen (Allvin 1852, s 55). Allvin skriver: "På samma Sveningstorps egor vid södra ändan af Eckersjön reser sig en ganska hög bergkulle, beväxt med skog, men hvilken vid branden 1819 till det mesta förstördes. Kullen är märkvärdig i det afseende, att den ligger enstaka omgifven af sjön samt en låg sandmo vid Lagaåns utlopp utur denna sjö, och kallas af folket i orten Galtesberget af den anledning att en kung Galte här skall hafva stupat i ett fältslag. Ej långt från bergkullens fot i sydost är en vacker sten rest, 2 1/2 aln hög samt 1 1/2 d:o bred, kallad Galtahall eller kung Galtes grafsten. Stenen står vester om så kallade gamle landsväg, synlig till vägen mellan furarne. Som således stället är en grafplats tror man sig se spöken i trakten av stenen, och vi medgifva att sedan berget åter blivit öfverväxt af skog, dysterheten af minnesvårdens omgifning lätt kan göra inbillningen svärmande. Ett vid bergets fot nyanlagt torp, skall troligen snart förjaga alla spöken omkring stenen."

Ett reportage i Jönköpings-Posten 1968 låter berätta att "Överallt i stenens sprickor är mynt instoppade som en offergåva eller kanske som en muta till högre makter att välsigna givaren." (Signaturen Norre i Jönköpings-Posten den 10 augusti 1968).

Vid ett besök på platsen den 18 maj 2014 noterades att det låg tre mynt ovanpå stenens topp - en krona från 1969 och en krona från 1978 samt ett litet engelskt 5-pencemynt från 1991. Inga mindre stenar fanns då längre på stenens topp. I åtminstone tre skilda sprickor kunde inkilade mynt ses. Vid stenens bas anades två femkronor. Jonas Allvin nämner inget om att det skulle finnas mynt placerade på stenen, varför det är oklart hur gammalt bruket med mynten egentligen är, kanske är det en 1900-talsföreteelse.

Administrativa uppgifter

Länsstyrelsens dnr: 431-9019-2003
 Länsstyrelsens beslutsdatum: 2003-05-27.
 Markägarnas tillstånd: Dan Ingvar Gustafsson (Sjöhult 1:28) och Rolf Lagerman (Ekeryd 1:2) har via Marjorie Gustafsson givit sitt tillstånd till undersökningen den 6 maj 2003.
 Jönköpings läns museums dnr: 2003-137
 Utförande institution: Jönköpings läns museum
 Fält- och rapportansvarig: Mikael Nordström
 Fältpersonal maj 2003: Joakim Goldhahn, August Goldhahn och Mikael Nordström
 Fältpersonal maj 2013: Bo Annuswer och Mikael Nordström
 Fältpersonal maj 2023: Mikael Nordström
 Fältarbetstid: 2003-05-17, 2013-05-11 och 2023-05-19
 Län: Jönköpings län
 Kommun: Jönköpings kommun
 Socken: Månsarps socken
 Fastighetsbeteckning: Sjöhult 1:28
 Belägenhet: Ekonomiska kartans blad 6D7j
 Koordinater: N 6385881 / E 447771
 Koordinatsystem: SWEREF 99 TM
 Undersökningsyta: 1 kvadratmeter
 Fornlämningsnummer: L1973:7385, Månsarp RAÄ 1:1
 Fornlämningstyp: Hällristning (Älvkvarnssten/skålgropssten)
 Tidsperiod: Förhistorisk tid - historisk tid
 Fynd nr: JM_57039:1-48
 Dokumentationsmaterialet förvaras i Jönköpings läns museums arkiv.

Galtahall

Fältpersonal 2014, Galtahall: Bo Annuswer och Mikael Nordström
 Fältarbetstid: 2014-05-18
 Socken: Byarum socken
 Fastighetsbeteckning: Tokarp 3:1
 Fornlämningsnummer: L1974:129, Byarum 76:1
 Fornlämningstyp: Grav markerad av sten/block
 Tidsperiod: Förhistorisk tid - historisk tid

Referenser

Tryckta källor

- Afzelius, Arvid August. 1840. *Swenska folkets sago-häfder, eller Fäderneslandets historia, sådan hon lefwat och till en del ännu lefwet i sägner, folksånger och andra minnesmärken: till läsning för folket. D. 2 Katholska tiden från 829 till 1153.* Stockholm.
- Allvin, Jonas. 1852. *Beskrifning öfver Östbo härad i Jönköpings län.* Jönköping.
- Almgren, Oscar. 1904. *Sveriges fasta fornlämningar från hednatiden.* Stockholm.
- 1923. *Sveriges fasta fornlämningar från hednatiden. 2. omarb. uppl.* Uppsala
 - 1927. *Hällristningar och kultbruk: bidrag till belysning av de nordiska bronsåldersristningarnas innebörd.* Stockholm.
 - 1934. *Nordische Felszeichnungen als religiöse Urkunden.* Frankfurt a.M.: Diesterweg.
- Arbman, Holger. 1945. *Käringsjön: studier i halländsk järnålder.* Stockholm.
- 1963. Jönköpingstrakten under förhistorisk tid. *Jönköpings stads historia. D. 1: Från äldsta tid till stadens brand 1612.* Jönköping.
- Arne, Ture J. 1938. Domarringarna äro gravar. *Fornvännen.* Stockholm.
- Baltzer, Lauritz. 1881. *Hällristningar från Bohuslän: Glyphes des rochers du Bohuslän (Suède). Tecknade och utgifne af L. Baltzer ; med förord af Vict. Rydberg.* Göteborg.
- Bergenblad, Harry. 1972. Förhistoriska studier, sjunde avdelningen. Tusenåriga gravar, stigar och kultställen i Vätterbygden. I *Vår hembygd* XXV. Utgiven av Huskvarna hembygdsförening. Huskvarna.
- Beskow-Sjöberg, Margareta & Hagberg, Ulf Erik (red.) 1991. *Ölands järnåldersgravfält Vol. 2 Högsrum, Glömminge, Algutsrum, Torslunda, Långlöt, Runsten, Norra Möckleby och Gårdby.* Stockholm.
- Bidrag till Södermanlands äldre kulturhistoria*, på uppdrag av Södermanlands fornminnesförening utgivna av Henrik Aminson. II. 1881. Strängnäs.
- Bidrag till Södermanlands äldre kulturhistoria*, på uppdrag av Södermanlands fornminnesförening utgivna av Joh. Wahlfsk. VI. 1886. Strängnäs.
- Björkman, Rudolf. 1919. *Jönköpings historia Del 3. Det nya Jönköping.* Jönköping.
- Blomqvist, Ragnar. 1929. *Studier i Smålands romanska stenkonst.* Diss. Lund.
- Borg, Jan & Haltiner Nordström, Susanne. 2008. *Hög, röse eller stensättning? Arkeologisk undersökning av två romartida stensättningar och en hålväg inför ombyggnation av rv 31. Bäckseda socken i Vetlanda kommun, Jönköpings län.* Jönköpings läns museum arkeologisk rapport 2008:10. Jönköping.

- Bringéus, Nils-Arvid. 1966. *Gunnar Olof Hyltén-Cavallius som etnolog: en studie kring Wärend och Wirdarne*. Stockholm.
- 1984. *Årets festseder*. [Ny utg.] Stockholm.
- Broström, Sven-Gunnar, Irestam, Kenneth och Wikell, Roger. 2021. *Hällristningar i Södermanland Södermanlands län och södra delen av Stockholms län*. Tumba.
- Brunius, Carl Georg. 1868. *Försök till förklaringar öfver hällristningar*. Lund.
- Bureus, Johannes. 1886. *Sumlen: där uti ähro åtskillighe collectaneer, som uti een och annan mätta tiäna till antiquiteternes excolerande*. [efter författarens handskrift i urval utgifna af G.E.Klemming]. Ingår i Nyare bidrag till kännedom om de svenska landsmälen ock svenskt folkklif. Bihang, 1:2. Stockholm. Tillgänglig på Internet: <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:eod-27>.
- Carlie, Anne. 2000. "Sacred white stones": on traditions of building white stones into graves. *Lund archaeological review*.
- Claesson, Claes. 1935. Jönköpings stadsområdes förhistoria. *Mäster Gudmunds Gille årsbok 1935*. Jönköping.
- Djurklou, Nils Gabriel. 1860. *Ur Nerikes folkspråk och folkklif: anteckningar utgifne till fornvänners ledning*. Örebro.
- Dybeck, Richard. 1842-1843. *Runa: en skrift för fäderneslandets fornvänner*. H.3. Stockholm.
- Ejdestam, Julius. 1940. *Svenska vårseder: kartor och täxt*. Stockholm
- Ekholm, Gunnar. 1917. De skandinaviska hällristningarna och deras betydelse. I *Ymer 1916*. Stockholm.
- 1918. Hällristningarnas kronologi och tillkomssätt. I *Ymer 1917*. Stockholm.
- 1957. Brillinge nr 1. Ett Vaksala-gravfält från romersk järnålder. I *TOR* volym III 1957. Uppsala.
- Fredricsson, Carl. 1928. Några utdrag ur prosten J. G. Lagergrens anteckningar om Tofteryds socken. *Värnamo hembygdsförenings årskrift 1928*.
- Fredsjö, Åke, Janson, Sverker & Moberg, Carl-Axel. 1969 (första upplagan 1956). *Hällristningar i Sverige*. Andra omarbetade upplagan. Stockholm.
- Goldhahn, Joakim. 1999. *Sagaholm: hällristningar och gravritual*. Diss. Umeå universitet. Jönköpings läns museum.
- 2018. Älvarnas arkeologi. I *Fornvännen 2018*.
- Grundberg, Leif. 2000. Älvkvarnar och offerkällor. Om fornminnen, forskare och samtiden - några exempel från Uppland och Västmanland. I Ersgård, Lars (red.) (2000). *Människors platser: tretton arkeologiska studier från UV*. Stockholm.
- Gustafsson, Jörgen & Nordström, Mikael. 2010. *Döden i Torsvik: tre järnåldersgravfält i södra Vätterbygden berättar om gravritualer, sydportar och brännoffer*. Jönköpings läns museum arkeologisk rapport 2010:31. Jönköping.

- Hagberg, Louise. 1937. *När döden gästar: svenska folkseder och svensk folketro i samband med död och begravning*. Stockholm.
- Hallbäck, Sven Axel. 1982. *Dalsland*. Stockholm.
- Hammarstedt, Nils Edvard. 1917. Klotformig sten använd för älfkult. *Fataburen* 1916. Stockholm.
- 1920. Svensk forntrö och folksed i bild och ord. Häfte 1. Nordiska Museet. Stockholm.
 - 1929. Älvstenen med trolldockorna vid Bors bruk i Västmanland. *Fataburen* 1928. Stockholm.
- Hauptman Wahlgren, Katherine. 2002. *Bilder av betydelse: hällristningar och bronsålderslandskap i nordöstra Östergötland*. Diss. Stockholm.
- Helle, Knut. 2021. *Gulatinget og gulatinglova*. Skald
- Henning, Ingrid. 1982. Älvkvarns-kult i sydvästra Uppland. I *Uppland 1982*. Uppsala.
- Hermelin, Olof. 1875. "Stenkloten" på ättehögarne. I *Svenska fornminnesföreningens tidskrift* 1875. Stockholm.
- 1909. Sägner ock folktrö, seder ock sagor. I *Svenska landsmål ock svenskt folkliv*. Tidskrift utgiven på uppdrag av landsmålsföreningarna i Uppsala, Helsingfors ock Lund genom J.A. Lundell. Uppsala.
- Hildebrand, Bror Emil 1869. Till hvilken tid och hvilket folk böra de Svenska Hällristningarne hänföras? I *Antikvarisk tidskrift för Sverige, andra delen*. Stockholm.
- Hildebrand, Hans. 1873. Våra fasta fornlämningar. 6. Elfstenar. I *Kongl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademiens månadsblad, andra årgången*. Stockholm.
- 1874. *Folkens tro om sina döda*. Stockholm.
 - 1882. (Kommentar till) Hällristningar i Bohuslän tecknade och utgifna af L. Baltzer, med förord af Viktor Rydberg. I *Kongl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademiens månadsblad, tionde årgången 1881*. Stockholm.
- Historiskt-geografiskt och statistiskt lexikon öfver Sverige. (1859-1866). Stockholm: Expeditionen af Konversationslexikon.
- Holmberg, Axel Emanuel. 1848. *Skandinaviens hällristningar: arkeologisk afhandling*. Stockholm.
- 1854. *Nordbon under hednatiden: populär framställning av våra förfäders äldsta kultur*. 1. uppl. Stockholm.
- Holmbäck, Åke & Wessén, Elias. 1979. *Svenska Landskapslagar. Upplandslagen*. Stockholm.
- Hultkrantz, Åke. 1989. Hällristningsreligion. I *Hällristningar och hällmålningar i Sverige*. Janson, Sverker, Lundberg, Erik B. & Bertilsson, Ulf (red.). 3 upplagan. Stockholm.
- 1991. *Vem är vem i nordisk mytologi: gestalter och äventyr i Eddans gudavärld*. Stockholm
- Hyltén-Cavallius, Gunnar Olof. 1863-1868. *Wärend och wírdarne: ett försök i svensk ethnologi*. Stockholm.

- Häggström, Leif. 2007. Romartida fruktbarhetskult i Öggestorp. I *Öggestorp & Rogberga: vägar till småländsk förhistoria*. Häggström, Leif (red.). Jönköpings läns museum Jönköping.
- Häggström, Leif, Kristensson, Anna & Nilsson, Nicholas. 2004. *Kulturlandskap från äldre järnålder i Öggestorp: arkeologisk undersökning inför anläggandet av ny trafikplats i samband med omläggningen av riksväg 31 förbi Öggestorp, Öggestorp socken i Jönköpings kommun, Jönköpings län*. Jönköpings läns museum arkeologisk rapport 2003:65. Jönköping.
- Iversen, Rune. 2019. A short notice on the recently discovered Neolithic cup-marked stones from Vasagård, Bornholm. *Adoranten*. 2018.
- Jansson, Sven B. F. (red.). 1964. *Sveriges runinskrifter Bd 13 Västmanlands runinskrifter*. Stockholm.
- Janson, Sverker, Lundberg, Erik B. & Bertilsson, Ulf (red.) 1989. *Hällristningar och hällmålningar i Sverige*. 3., omarb. och utök. uppl. Stockholm
- Jensen, Ola W. 2002. *Fornetid i historien: en arkeologihistorisk studie av synen på forntid och forntida lämningar, från medeltiden till och med förupplysningen*. Diss. Göteborg : Univ.
- Johansson, K.W. 1938. Offergrytan i Paradiset. *Värnamo hembygdsförenings årskrift 1938*.
- 1940-41. Till Bengtsbo offerkälla. *Värnamo hembygdsförenings årskrift 1940-41*. [Avser L1972:6491, RAÄ-nr Voxtorp 7:1]
- Kaliff, Anders. 1997. *Grav och kultplats: eskatologiska föreställningar under yngre bronsålder och äldre järnålder i Östergötland*. Diss. Uppsala.
- 2007. *Fire, water, heaven and earth. Ritual practice and cosmology in ancient Scandinavia – an Indo-European perspective*. Stockholm.
- Kaul, Flemming (red.) 2005. *Helleristninger: billeder fra Bornholms bronzealder*. 1. udg. Bornholms museum. Rønne.
- Keyser, Rudolph & Munch, Peter Andreas (red.) 1846. *Norges gamle love indtil 1387 Bd 1 Norges love eldre end Kong Magnus Haakonssøns regjeringstilrædelse i 1263*. Christiania.
- Kjellmark, Knut. 1923. Var förekomma ”älvkvarnar” i södra Småland. I *Hyltén Cavallius-föreningen för hembygdskunskap och hembygdsvård årsbok 1923*.
- Knutsson, Gert (red.) 2015. *Källor i Småland och på Öland: med beskrivning av besöksvärda källor*. Länsstyrelserna i Jönköping, Kalmar och Kronobergs län. Jönköping.
- Kugelberg, Bror. 1929. Från Sjöhult till Åsa. *Tabergs bergslag I*. Jönköping.
- 1931. *Rapport/beskrivning av röse nr 4a (fornlämning 145) i Ljungarums socken*. Daterat den 25 sept. 1931. JLMs arkiv.
- Larsen, Jan Henning. 1994. ”Hellige steiner” i Aust- og Vest- Agder. *Viking 57*. Tidsskrift for norrøn arkeologi.
- Lidén, Oskar. 1933. *Sydvästsmäländska hällgröpningsstudier*. Separattryck ur Hyltén-Cavallius-föreningens årsbok 1933. Växjö.
- 1938. *Hällgröpningsstudier i anslutning till nya sydsvenska fynd*. Lund.

- Liljegren, Johan Gustaf & Brunius, Carl Georg. 1823. =Nordiska fornlemningar. Stockholm, Haeggström. 1-2. 1823.= [Del 1] Nordiska fornlemningar. Första bandet, I-XLVIII, utgifvet af J.G. Liljegren och C.G. Brunius. Stockholm, 1823, hos Zacharias Haeggström. [100] s.; xlviii pl., pl.titelbl.. Stockholm
- Linderholm, Emanuel (red.) 1917-1940. *Signelser och besvärjelser från medeltid och nytid*. Stockholm. Tillgänglig på Internet: <http://hdl.handle.net/2077/37320>.
- Lista med lämningstyper och rekommenderad antikvarisk praxis. Version 5.0 [Elektronisk resurs]. 2021. Riksantikvarieämbetet. Tillgänglig på Internet: <https://www.raa.se/app/uploads/2021/02/L%C3%A4mningstypslistan-5.0.pdf>. Hämtad 2023-10-21.
- Lönnberg, Egil. 1944. Socknen under förhistorisk tid och medeltid. I *Bjurulf, Hjalmar. Sandseryd: en smålandssockens krönika genom 200 år*. Jönköping.
- Malmer, Mats P. 1989. Bergkonstens mening och innehåll. I *Hällristningar och hållmålningar i Sverige*. Janson, Sverker, Lundberg, Erik B. & Bertilsson, Ulf (red.). 3 upplagan. Stockholm.
- Mandt, Gro & Lødøen, Trond Klungseth. 2005. *Bergkunst: helleristningar i Noreg*. Oslo.
- Melheim, Lene. 2022. The stoniness of stone. I *Nordic Bronze Age Symposium. Life and afterlife in the Nordic Bronze Age: proceedings of the 15th Nordic Bronze Age Symposium held in Lund, Sweden, June 11-15, 2019*. Lund. Tillgänglig på Internet: <https://portal.research.lu.se/sv/publications/life-and-afterlife-in-the-nordic-bronze-age-proceedings-of-the-15>
- Milstreu, Gerhard & Dodd, James. 2019. The cup-mark: the smallest, most frequent, cosmopolitan and most complicated symbol. *Adoranten*. 2018.
- Moberg, Carl-Axel. 1957. Vilka hållristningar är från bronsåldern? I *TOR* volym III 1957. Uppsala.
- 1969. Vad hållristningarna berättar och vad man berättar om hållristningarna. I *Hällristningar i Sverige*. Fredsjö, Åke, Janson, Sverker & Moberg, Carl-Axel. 1969. Andra omarbetade upplagan. Stockholm.
- Montelius, Oscar. 1876. Bohuslänska hållristningar. I *Bidrag till kännedom om Göteborgs och Bohusläns fornminnen och historia. Första bandet, 1874-1879*. Stockholm.
- Montelius, Oscar. 1905. Orienten och Europa. Ett bidrag till kännedomen om den orientaliska kulturens inverkan på Europa in till midten af det sista årtusendet före Kristi födelse. I: *Antikvarisk tidskrift för Sverige*. Del 13.
- Nordén, Arthur. 1915. Norrköpingsbygdens fornminnen : en vägvisare vid hembygdsströftåg. I *Vårt gamla Norrköping*. 2. Norrköping.
- 1918. Hällristningarnas kronologi och betydelse. I *Ymer* 1917. Stockholm.
 - 1934. Från Kivik till Eggjum. I. De gravmagiska bildristningarna. I *Fornvännen* 1934.
 - 1942. Sliprännornas och skålgroparnas problem. I *Fornvännen* 1942.

- Nordman, Ann-Marie. 2023. *Järnåldersgravar i Hedenstorp. Arkeologisk undersökning av fornlämningarna RAÄ-nr Sandseryd 6 (L1972:9917) ch RAÄ-nr Sandseryd 8 (L1972:9461) inom Hedenstorp 1:3 m f, Sandseryds socken, Jönköpings kommun, Jönköpings län*. Jönköpings läns museum arkeologisk rapport 2023:14. Jönköping.
- Nordström, Mikael. 1997. Historia kring bronsåldern i södra Vätterbygden. I *Det nära förflutna. Småländska kulturbilder 1997* / [redaktörer: Mikael Nordström och Linnea Varenius]. Jönköping.
- 2007. Borre hall. En offerplats vid vägen. I *Liv och död vid Lagastigen. Om arkeologi i Torsviksområdet*. (red. Jörgen Gustafsson & Mikael Nordström). Jönköping.
- 2008. Död mans dörr och järnåldersdöens gåta. I *Urminne*. 2008:7, s. 71-93
- 2009. Borre hall - en undersökning vid älvkvarnsstenen i Sjöholt. I *Tabergs bergslag*. Årg. 22. Norrahammar: Tabergs bergslags hembygdsförening.
- Norre (signatur). 1968. Offersten i Vaggeryd invid gammal riksväg. Artikel av signaturen Norre i *Jönköpings-Posten* den 10 augusti 1968. [Avser L1972:3155, RAÄ-nr Svenarum 41]
- Nygren, Nils. 1949. Offerstenar i Västmanlands läns. I *Västmanlands fornminnesförenings årsskrift XXXVII*. Västerås.
- Näsström, Britt-Mari. 2002. *Blot: tro och offer i det förkristna Norden*. Stockholm
- Olaus Magnus. 1555. *Historia de gentibus septentrionalibus, earumque diversis statibus, conditionibus, moribus, ritibus, superstitionibus, disciplinis, exercitiis, regimine, victu, bellis, structuris, instrumentis, ac mineris metallicis, & rebus mirabilibus, necnon uniuersis penè animalibus in septentrione degentibus, eorumque natura. Opus ut varium, plurimarumque rerum cognitione refertum, atque cum exemplis externis, tum expressis rerum internarum picturis illustratum, ita delectatione iucunditateque plenum, maxima lectoris animum voluptate facillè perfundens* [Elektronisk resurs]. [1. uppl.] Impressum Romae apud Ioannem Mariam de Viottis Parmensem, in aedibus diuæ Birgittæ nationis Suecorum & Gothorum, anno à Christo nato M. D. LV. mense Ianuario, sedente Ivlio III. pont. max. Pontificatus verò eiusdem anno quinto. Tillgänglig på Internet: <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:kb:dig-2892798>
- Olaus Magnus. 1909. *Historia om de nordiska folken D. 1 (Första-femte boken)*. Uppsala.
- Petersen, Theodor. 1906. Nogle bemerkninger om de saakaldte ”hellige hvide stene”. *Det kgl. Norske videnskabers selskabs skrifter*. 1905. No. 8. Trondheim.
- Reuterskiöld, Arvid. 1929. Domareringen vid Åsasjön. *Tabergs bergslag I*. Jönköping.
- Rhezelius, Jonas Haquini. 1634. *Monumenta runica in Ölandia comitatu Regni Sveciæ Gothiaque*. Handskrift Fc 5 i Kungliga Biblioteket. Tillgänglig på Internet: <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:kb:handskrift-19461407>

- Rhezelius, Jonas Haquini. 1634. *Collectanea antiquitatum in Ölandia et Smolandia*. Handskrift Fc 1, i Kungliga Biblioteket. Tillgänglig på Internet: <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:kb:cod-20864890>
- Rydberg, Viktor. 1881. Förord. (Préface.). I L. Baltzer. *Hällristningar från Bohuslän*. (Glyphes des rochers de Bohuslän. (Suède.). Göteborg.
- Salin, Bernhard. 1905. Den förhistoriska tiden. I *Uppland: skildring af land och folk. Bd 1*. Erdmann, Axel & Hildebrand, Karl (red.). Stockholm
- Sallnäs, Birger, Rystad, Göran & Wessman, Lars (red.) 1965. *Jönköpings stads historia D. 2 Från stadens brand 1612 till kommunalreformen 1862*. Jönköping.
- Schück, Henrik. 1932. *Kgl. Vitterhets- historie- och antikvitetsakademien 1. Antikvitetsstudiets början*. Stockholm.
- Schön, Ebbe. 2004. *Folktrons ABC*. Stockholm.
- Sjöborg, Nils Henrik. 1830. *Samlingar för Nordens fornälskare* T. 3. Stockholm.
- Snorre Sturlasson. 1992. *Nordiska kungasagor 2 Olav den heliges saga*. Stockholm.
- Solberg, Bergljot. 2003. *Jernalderen i Norge: ca. 500 f.Kr - 1030 e.Kr.. 2. utg.* Oslo.
- Stahre, Nils-Gustaf & Ståhle, Carl Ivar (red.) 1992. *Rannsakingar efter antikviteter Bd 3 Öland, Småland, Blekinge, Halland, Skåne, H. 1 Text*. Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademien. Stockholm.
- Steinsland, Gro. 2007. *Fornordisk religion*. Stockholm.
- Ström, Folke. 1961. *Nordisk bedendom: tro och sed i förkristen tid*. Göteborg
- Stylegar, Frans-Arne 2009. ”Hellige hvite steiner”: Panis, penis eller sieidi? I *Nicolay*. Nr 109.
- Ståhle, Carl Ivar, Olsson, Ingemar & Stahre, Nils-Gustaf (red.) 1960. *Rannsakingar efter antikviteter. Bd 1, Uppland Västmanland, Dalarna, Norrland, Finland, H. 1, Text*. Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademien. Stockholm.
- Ullén, Inga. 1997. Om skålgroparnas tradition. I *Till Gunborg: arkeologiska samtal*. Åkerlund, Agneta (red.). Institutionen för arkeologi, Stockholms univ. Stockholm.
- Wangefelt Ström, Helena. 2011. Heligt, hotfullt, historiskt: kulturarvifieringen av det katolska i 1600-talets Sverige. *Lychmos*. 2011, s. 29-53
- Welinder, Stig. 2009. *Sveriges historia. 13000 f.Kr.-600 e.Kr. : [vid isranden, röda älgar på bergen, hundar och harpuner, eld och träpålar, ballonflickan, hög och harg, sten, brons och järn, levande döda, livet i hallen, sköldborgarnas män, långt före Sverige]*. Stockholm.
- Wihlborg, Anders. 1978. Sagaholm. A Bronze Age barrow with rock-carvings. *Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum 1977/1978*. Lund.
- Zachrisson, Terese. 2017. *Mellan fromhet och vidskepelse: materialitet och religiositet i det efterreformatoriska Sverige*. Diss. Göteborgs universitet, Göteborg.

Åberg, Lennart. 1838. Hällristningar från Bohuslän uti Sverige. I *Annaler for nordisk oldkyndighed* 1838-1839. Det Kongelige Nordiske Oldskrift-Selskab. København.

– 1842. Anmärkningar rörande figurteckningar från forntiden. I *Annaler for nordisk oldkyndighed* 1842-1843. Det Kongelige Nordiske Oldskrift-Selskab. København.

Åmark, Mats. 1956. När de sista älvkvarnarna smordes. *RIG*.

Ödeén, Anna. 2022. *Stensättning i Råslätt. Arkeologisk förundersökning av stensättning L2021:7126 med anledning av planerna på byggnation av sporthall inom fastigheten Råslätt 6:1, Jönköpings socken och kommun, Jönköpings län*. Jönköpings läns museum arkeologisk rapport 2022:18.

– 2023. *Bronsåldersgravar i Råslätt. Arkeologisk undersökning av stensättning L2021:7126 med anledning av planerna på byggnation av sporthall inom fastigheten Råslätt 6:1, Jönköpings socken och kommun, Jönköpings län*. Jönköpings läns museum arkeologisk rapport 2023:17.

Østigård, Terje & Kaliff, Anders. 2020. *Likbrud og dødsbryllup: sjelen, sykdommer og oldnordiske gravskikker*. Uppsala

Övriga källor

Svenska akademiens ordböcker (<https://svenska.se/> samt <https://www.saob.se/>). Diverse ord: Älvkvarn, skålgrop, älva med flera.

NE. Nationalencyklopedin. Diverse ord: Alv, hieros gamos, hälsobrunn, skålgrop, älva, älvkvarn med flera. <https://www.ne.se/upplagsverk/>.

Danske Runer og runedatabasen Danske Runeindskrifter (<https://runer.ku.dk/q.php?p=runer>). Fyn 26: Glavendrup-sten (<https://runer.ku.dk/q.php?p=runer/genstand/genstand/206>, hämtad 2023-12-30).

Den store danske. Skåltegn. (<https://denstoredanske.lex.dk/skåltegn>, hämtad 2023-10-21).

Store norske leksikon skålgroper (<https://snl.no/skålgroper>, hämtad 2023-10-21).

Gustafsson, Marjorie. 2003. Muntlig uppgift angående Borrehall.

Ödeén, Anna. 2024. Muntlig uppgift samt PM etc. angående gravfält L2019:4712 i Sandseryds socken, undersökt 2023.

Arkiv

Jönköpings läns museum:

Uppdragsregistret. Databas över arkeologiska uppdrag i Jönköpings län.

Kallerskog, Linnea. 2015. *Besiktning av offerkälla RAÄ Stengårdshult 69:1, Gislaveds kommun den 4 juli 2015, angående revidering av läget samt uppdatering av tidigare uppgifter*. Jönköpings läns museums arkiv, dnr 2015-193.

Linderoth, Margareta. 1967. *Rapport över undersökt offerkälla vid Sundby 5:1, Lommaryd socken*. Jönköpings läns museums arkiv, dnr 1967-022.

Riksantikvarieämbetet, antikvarisk- topografiska arkivet, ATA:

Lagergren, Jonas Johan. 1816–. Fornlemningar i Finheden, Össbo härad och Tofteryd socken. *Götiska förbundets och Jacob Adlerbeths arkiv. Volym 10.*

Riksantikvarieämbetets kulturmiljöregister, Forsök: <http://www.fmis.raa.se/cocoon/forsok/search.html>.

Statens historiska museer, sök i samlingarna, <https://samlingar.shm.se/>

Institutet för språk och folkminnen, Uppsala

Småland, Månsarps sn, Tveta härad. Käperyd 19/6 1929. Uppteckning i Isof ULMA 2258:7, s. 16.

Folklivsarkivet i Lund (Lunds universitets folkminnesarkiv)

Offerkälla. Knäryds gård, Jönköping. Uppteckning i Lunds universitets folkminnesarkiv, ser M2648. <https://luf.ht.lu.se/SerM/02501-03000/M%202648%20sid.%201-13.pdf>

Kartunderlag

Lantmäteriet. ArkivSök. www.lantmateriet.se:

Lantmäteristyrelsens arkiv. E81-20:1. Månsarps socken, Sjöholt nr 1-2. Upprättad år 1733 av Arvid Mårtensson Hagman.

Generalstabskartan, delen Nässjö 1887.

Ekonomiska kartan från 1950-talet.

Bilaga 1. Fördelning av mynt i skålgroparna

NR	ANTAL 2003	MYNTSORT (från överst till underst) 2003-05-17	ANTAL 2013	MYNTSORT (från överst till underst) 2013-05-11
1	5	10 öre 1987 / 1 öre 1952 / 10 öre 1986 / 10 öre 1985 / 10 öre 1988	3	50 öre 2007 / 50 öre 2002 / 1 kr 2002
2	2	10 öre 1980 / 10 öre 1989	1	1 kr 2002
3	2	10 öre 1979 / 10 1982	2	1 kr 1980 / 1 kr 1982
4	1	10 öre 1989	1	1 kr 2002
5	3	10 öre 1987 / 10 öre 1986 / 10 öre 1987	8	5 pesetas Spanien 1980 / 1 kr 1999 / 50 öre 2007 / 50 öre 2008 / 50 öre 2007 / 5 öre 1997 Danmark / 50 öre 1963 / 50 öre 1983
6	-		1	5 pesetas 1975 Spanien
7	-		-	
8	4	10 öre 1987 / 50 öre Norge 1987 / 10 öre 1987 / 10 öre 1981	11	1 kr 2008 / 1 kr 2000 / 10 Groschen Österrike / 2 Pence 1988 England / 1 kr 2002 / 1 kr 1969 / 50 öre 2001 / 5 öre 1981 / 10 öre 1982 / 10 öre 1987 / 10 öre 1985
9	1	50 öre 2002	7	50 öre 2003 / 1 kr 2003 / 1 kr 1979 / 1 kr 1973 / 1 kr 1979 / 1 kr 1988 / 1 kr 1979
10	9	50 öre 1991 / 10 öre 1986 / 50 öre 1973 - 1 öre 1958 / "5" polett / 10 öre 1982 / 25 öre Danmark / 10 Penni 1992 Finland / 50 öre 1984	12	1 kr 1973 / 10 kr 1989 Danmark / 50 öre 2001 / 10 Pence 1996 England / 1 kr 2000 / 50 öre 1997 / 50 öre 2003 / 10 öre 1986 / 1 kr 2004 / 1 kr 1999 / 50 öre 2001 / 10 Penni 1992 Finland
11	1	1 kr 2000	12	1 kr 1991 / 1 kr 1969 / 2 Zloty 1995 Polen / 50 öre 2007 / 1 Pound 1983 England / 50 öre 1986 Norge / 50 öre 1989 Danmark / 1 kr 1988 / 1 kr 2008 / 10 öre 1987 / 25 öre 1990 Danmark / 10 öre 1981
12	9	10 öre 1973 / 10 öre 1989 / 2 öre 1956? (oläslig) / 5 kr 1983 / 5 öre 1979 - 2 Pfennig 1982 BRD - 10 öre 1989 / 10 öre 1987 / 10 öre 1972	22	1 kr 2007 / 10 Pence 1992 England / 1 kr 1987 / 1 kr 1980 / 50 öre 2006 / 1 kr 1998 / 1 kr 1990 / 10 öre 1982 / 50 öre 2005 / 50 öre 2006 / 5 öre 1952 / 5 öre 2006 / 1 kr 1999 / 1 Pfennig 1980 Västtyskland / 10 öre 1984? / 10 öre 1989 / 1 kr 1999 / 10 öre 1973 / 5 öre 2006 / 2 Pfennig 1992 / 10 öre 1987 / 10 öre 1973
13	2	2 Cent 1993 Sydafrika - 10 öre 1990	2	1 kr 1972 / 1 kr 2008
14	4	10 Pfennig 19?? BRD / 1 öre 1963 / 10 öre 1989 / 10 Penni 1982 Finland	2	1 kr 1981 / 50 öre 2006
15	-		1	10 öre 1972
16	-		2	1 kr 1989 / 1 kr 1982
17	1	1 kr 1972	7	5 kr 1991 / 1 kr 1973 / 50 öre 2006 / 1 kr 2000 / 1 kr 2000 / 50 öre 2005 / 1 öre 1958
18	1	10 öre 1968	1	1 kr 1999
19	-		1	50 öre 2005
20	6	10 öre 1973 / 10 öre 1981 - 10 öre 1988 - 10 öre 1990 / 10 öre 1981 / 10 öre 1985	9	1 Dollar 2001 Australien / 50 öre 2005 / 50 öre 2007 / 50 öre 2008 / 1 kr 1970 / 1 kr 2008 / 50? 1991 "bild på björn?" svårtydd / 10 öre 1990 / 100 Lire 1966 Italien
21	4	10 öre 1972 / 10 öre 1988 / 10 öre 1987 / 10 öre 1987	15	50 öre 2008 / 50 öre 2000 / 1 kr 2000 / 1 kr 1978 / 25 öre 1978 / 5 öre 1982 / 1 kr 2007 / 50 öre 2006 / 50 öre 2008 / 50 öre 2005 / 10 öre 1987 / 1 kr 1992 / 10 öre 1989 / 1 öre 1963 / 10 öre 1988
22	4	10 öre 1982 / 10 öre 1973 / 10 öre 1989 - 10 öre 1989	7	50 öre 2007 / 50 öre 2003 / 10 öre 1989 / 10 öre 19?? (rostig) / 50 öre 2008 / 50 öre 2003 / 10 öre 1985 /

NR	ANTAL 2003	MYNTSORT (från överst till underst) 2003-05-17	ANTAL 2013	MYNTSORT (från överst till underst) 2013-05-11
23	1	1 öre 1955	1	1 kr 1977
24	-		1	1 kr 1999
25	1	10 öre 1977	6	200 Lire 1981 Italien / 5 öre 1950 / 50 öre 2008 / 50 öre 2006 / 1 Eurocent 2008 / 50 öre 1996 Danmark
26	8	10 öre 1970 / 10 öre 1987 / 10 öre 1983 / 50 öre 1968 - 10 Pfennig 1994 BRD / 50 öre 1981 / 10 öre 1986 / 10 öre 1984	15	1 kr 1980 / 50 Drachmer 1988? Grekland / 3 st polletter med firsidigt håll varigenom ett rött sidenband är trätt / 1 kr 2000 / 1 kr 1982? / 5 öre 1968 / 5 öre 1962 / 1 kr 1987 / 1 Eurocent ?? / 10 öre 1973 / 1 öre 1971 / 1 kr 1973 / 20 Pence 1982 England
27	4	50 öre 2001 / 10 öre 1989 / 10 öre 1973 / 10 öre 1982	5	1 Pound 1989 England / 50 öre 2003 / 1 Penny 1946 England / 10 öre 1982 / 10 öre 1989
28	3	25 öre 1978 / 25 öre 1981 / 10 öre 1985	9	100 Lire 1979 Italien / 20? 1992 Bulgarien? / 25 öre 1999 Danmark / 25 öre 1981 / 10 öre 1988 / 10 Pfennig BRD ?? / 1 kr 2008 / 1 kr 1990 / 5 öre 1954
29	1	1 Cent 1982 USA	4	5 kr 1972 / 1 kr 2003 / 5 kr 1982 / 1 kr 1981
30	2	1 Cent 1991 USA / 10 öre 1968	6	1 kr 2000 / 10 öre 1989 / 1 kr 1967 / 25 öre 1981 / 1 kr 1973 / 10 öre 1990
31	5	50 öre 2000 / 10 öre 1990 / 10 öre 1984 / 10 öre 1990 / 10 öre 1988	5	50 öre 2007 / 1 kr 1990 / 2 Pence 2001 England / 1 kr 1990 / 10 öre 1988
32	4	10 Penni 1992 Finland / 10 öre 1977 / 10 öre 1988 / 10 öre 1987	2	100 Lire 1979 Italien / 1 kr 1987
33	5	10 öre 1989 / 1 Pfennig 1980 BRD / 10 öre 1987 / 5 öre 1972 / 10 öre 1984	6	1 Pound 1997 England / 50 öre 2004 / 5 öre 1966 / 50 öre 2004 / 50 öre 2007 / 10 öre 1984
34	5	10 öre 1989 / 1 öre 19?? (oläslig) / 10 öre 1967 / 10 öre 1986 / 10 öre 1986	4	2 Pence 1995 / 50 öre 2003 / 50 öre 2006 / 1 kr 2003
35	4	10 öre 1973 / 10 öre 1989 / 10 öre 1983 / 10 Penni 1992 Finland	15	10 öre 1987 / 10 Pfennig 1994 BRD / 10 öre 1967 / 1 kr 1982 / 1 Pound 1985 England / 1 kr 2008 / 1 kr 1991 / 1 kr 200 / 10 öre 1968 / 50 öre 1992 / 50 öre 1998 / 10 Penni 1992 Finland / 10 öre 1986 / 10 öre 1986 / 10 öre 1989
36	-		-	
37	3	10 öre 1987 / 10 öre 1990 / 10 öre 1964	10	1 Eurocent ???? / 1 kr 2002 / 1 kr 1969 / 5 Pfennig 1990 BRD / 1 kr 1978 / 1 kr 1970 / 5 öre 1969 / 50 öre 2006 / 10 öre 1964 / 10 öre 1970
38	1	10 öre 1988	2	10 Penni 1992 Finland / 1 kr 1981
39	7	SB Sporrong / 10 öre 1989 / 10 öre 1988 / 10 öre 1968 / 10 öre 1986 / 10 öre 1981 / 10 öre 1989	11	1 kr 1979 / 1 kr 1970 / 2 New Pence 1975 England / 1 Peseta 1980 Spanien / 1 kr 2002 / 50 öre 2004 / 1 kr 1992 / 25 öre 1990 Danmark / 1 kr 2008 / 10 öre 1986 / 10 öre 1989
40	3	10 öre 1980 / 10 öre 1980 / 10 öre 1982	9	50 öre 1983 / 2 öre 1965 / 10 öre 1980 / 1 öre 1986 / 5 öre 1954 / 10 öre 1990 / 5 öre 1987 / 10 öre 1989 / 10 öre 1985
41	-		2	5 öre 1964 / 10 öre 1987
42	-		1	50 kr 1992 Island
43	2	10 öre 1970 / 1 Euro Cent 2002	16	1 kr 1977 / 50 öre 2002 / 2 Pence 1986 England / 50 öre 2004 / 25 öre 1984 / 1 Cent 1982 USA / 1 kr 1984 / 1 kr 1988 / 1 kr 1984 / 1 kr 1969 / 50 öre 2000 / 50 öre 2006 / 50 öre 2001 / 1 kr 1984 / 1 kr 1980 / 1 Eurocent 2002

NR	ANTAL 2003	MYNTSORT (från överst till underst) 2003-05-17	ANTAL 2013	MYNTSORT (från överst till underst) 2013-05-11
44	3	10 öre 1987 / 10 öre 1988 / 10 öre 1984	18	1 kr 1984 / 1 kr 1984 / 50 öre 2008 / 1 kr 1987 / 1 kr 1984 / 1 kr 2000 / 50 öre 2004 / 50 öre 2005 / 1 kr 1990 / 1 kr 1977 / 1 kr 1999 / 10 öre 1983 / 10 öre 1989 / 10 öre 1968 / 20 Pence 1988 England / 10 öre 1989 / 10 öre 1988 / 10 öre 1987
45	6	5 öre 1972 / 25 öre 1963 / 1 Pfennig 1982 BRD / 10 öre 1987 / 10 öre 1986 / 25 öre 1980	10	10 öre 1990 / 50 öre 2006 / 1 kr 2005 / 1 kr 1968 / 10 öre 1984 / 10 öre 1977 / 10 öre 1980 / 10 öre 1990 / 10 öre 1982 / 10 öre 1986
46	7	10 öre 1988 / 10 öre 1988 / 10 öre 1973 / 10 öre 1980 / 10 öre 1980 / 10 öre 1989 / 10 öre 1989	10	50 öre 2000 / 50 öre 2007 / 50 öre 2006 / 10 öre 1989 / 1 kr 1973 / 1 kr 2008 / 10 öre 1987 / 1 Pfennig 1979 BRD / 50 öre 2007 / 10 öre 1988
47	7	25 öre 1999 Danmark / 10 öre 1979 / 10 öre 1987 - 10 öre 1988 / 10 öre 1986 / 10 öre 1988 / 10 öre 1987	25	10 öre 1987 / 50 öre 2007 / 10 öre 1983 / 1 kr 1998 / 50 öre 2004 / 1 kr 1980 / 5 öre 1972 / 1 Penny 1988 England / 10 öre 1979 / 10 öre 1973 / 50 öre 2001 / 50 öre 2008 / 25 öre 1980 / 10 öre 1989 / 25 öre 1979 / 25 öre 1963 / 10 öre 1979 / 10 öre 1988 / 10 öre 1987 / 10 öre 1988 / 10 öre 1980 / 10 öre 1988 / 10 öre 1985 / 10 öre 1987 / 10 öre 1987
48	-		1	1 kr 1992
49	1	5 Pfennig 1990 BRD	2	50 öre 2007 / 1 kr 1992
50	-		-	
51	4	1 Penny 1973 England / 25 öre 1984 / 10 öre 1989 / 10 öre 1988	4	1 kr 1989 / 1 kr 1981 / 1 kr 1973 / 1 kr 2002
52	-		3	10 öre 1986 / 50 öre 2006 / 1 kr 1970
53	-		1	50 öre 2007
54	-		1	1 kr 2004
55	-		-	
56	-		2	10 öre 1987 / 1 kr 2006
57	-		-	
MYNT PÅ STENEN, MEN EJ I SKÅLGROPAR				
	11	10 öre 1990 / 25 öre 1990 Danmark / 1 öre 1971 / 25 öre 1990 Danmark / 50 Penni 19?? Finland / 10 öre 1987 / 10 öre 1988 / 25 öre 1981 / 10 öre 1990 / 10 öre 1973 / 10 öre 1973 /	46	10 öre 1972 / 1 kr 1989 / 1 Cent 1994 USA / 5 kr 1984 / 1 kr 1990 / 1 kr 1973 / 1 kr 1989 / 1 kr 1989 / 50 öre 1999 / 1 kr 2000 / 10 öre 1987 / 10 öre 1973 / 5 öre 1975 / 1 kr 2008 / 1 kr 2008 / 1 kr 1973 / 10 öre 1980 / 10 öre 1980 / 10 öre 1977 / 50 öre 2001 / 10 öre 1988 / 50 öre 2006 / 50 öre 1984 / 20 Drachmer 1990? Grekland / 1 kr 1977 / 1 kr 1977 / 50 öre 2006 / 200 Lire 1978 Italien / 50 öre 2008 / 10 Pence 1997 England / 50 öre 1992 / 1 kr 2002 / 50 öre 2001 / 50 öre 1992 / 1 kr 1999 / 5 ?? 2001 Australien / 1 kr 1977 / 1 kr 1977 / 1 kr 1991 / 1 kr 1973 / 1 kr 1991 / 1 Eurocent ?? / 1 kr 1973 / 1 kr 1973 / 1 kr 1977 / 1 kr 1970
PROVRUTA 1 X 1 METER, NORDNORDOST OM STENEN, UPPTAGEN 2003. SÅLLFYND				
	28	Se myntlista i Bilaga 2. Konserveringsrapport	-	
	12	Järntenar		
	8	Järn- och rostklumpar, möjligen en del mynt		

Bilaga 2. Konserveringsrapport

Borra Hall SVK-nr A0230
Sjöhult 1:28
Månsarp sn
Jönköpings kommun

Föremålen är numrerade på SVK för att skilja dem åt på röntgenbilderna och i listor.

1-12 Järntenar. Syns bäst på röntgenbilden. Därför har de inte preparerats fram.

13-20 Klumpar. Är magnetiska med metallkärna och har korroderat kraftigt och är därför troligast järn. Inga tydliga mönster eller dylikt kunde urskiljas i mikroskåp, på röntgenbild eller vid framblästringen. En del av föremålen har en upphöjd kant. Eventuellt skulle man kunna tolka röntgenbilderna så att man får fram hål, mönster eller rester av text, men inget tydligt.

21-48 Mynt

Löpnr	År	Valör
21	1930	5 öre
22	1926	1 öre
23	1937	1 öre
24	1953?	1 öre
25	1953	1 öre
26	1920	2 öre
27	1930?/1939?	1 öre
28	1990	10 öre
29	1989	10 öre
30	1988	10 pfennig
31	1922?/1923?	1 öre
32	1935	1 öre
33	1936	1 öre
34	193? (ev 3 eller 9)	1 öre
35	1966	1 öre
36	1953	1 öre
37	1981	10 öre
38	1945	10 öre
39	1920	1 öre
40	1982	10 öre
41	1987	10 öre
42	1989	10 öre
43	1983	10 öre
44	1986	10 öre
45	1920	2 öre
46	1907	2 öre
47	1973	10 öre
48	1989	10 öre

Stiftelsen Västsvensk Konservatorsateljé
Arkeologisk-Etnografisk avdelning

Konserveringsrapport
Huvudregister

SVK nr: A0230

Ägare: Jönköpings länsmuseum

RAÄ nr:

Landskap:

Socken: Måsarps socken

Fastighet: Sjöhult 1:28

Fyndnr/Inv nr:

Ägar inform: Enligt offert skulle föremålen endast röntgas och rengöras för att de skulle kunna identifieras

Anläggning:

Schakt/provgrop:

Lager, kontext:

Koordinater:

Ej konservering	Läderanalys	Textilanalys	Fotbeklädnad	Beskrivning
Åter ägare	Metallanalys	Träanalys	Utställning:	

Föremål

28 stycken mynt

12 stycken metalltenar

8 stycken oidentifierbara klumpar.

Material

Metall, kopparlegeringar och järn.

Tillstånd

Mynten är mestadels stabila med lätt korrosion och ytsmuts. Järntenarna är korroderade. Klumparna är mycket korroderade med inkorroderad smuts.

Klumparna är magnetiska och har därmed metallkärna.

Åtgärder, generella

Föremålen röntgades och undersöktes med skalpell, trästicka och borstar under mikroskåp. Mynten rengjordes med mjuk roterande borste. Klumparna blästrades med mikrobläster, aluminiumoxid 50 my. Järntenarna lämnades obehandlade. (För iakttagelser i mikroskåp se bilaga)

Åtgärder, specifika

Packning i neopolen och fyndpåsar.

Stabiliserande ytbehandling

Urlakning av salter och stabiliserande ytbehandling omfattades inte av offerten.

Dokumentation

Röntgenfoto före konservering. Skriftlig rapport.

Konservator Annika Carlsson

Datum 030807

Skålgropsstenen Borrehall är belägen på gränsen mellan Sjöhults och Ekeryds ägor. På ett meterstort löst stenblock finns över femtio skålgropar urgröpta i stenen. I groparna brukar det ligga mynt, så har det alltid varit enligt vittnesbörd från boende i trakten.

Vid tre tillfällen - 2003, 2013 och 2023 har stenen besökts och inventerats av Jönköpings läns museum. Hur många mynt låg i groparna, vilka typer av mynt och andra föremål och vilka förändringar har skett genom åren? Vid första tillfället undersöktes också en provruta intill stenen. Den syftade till att få en uppfattning om tidsdjupet i den historiska "användningen" av skålgropsstenen.

Vid besöket 2003 låg mynt i flertalet gropar – gamla mynt som var tagna ur bruk och nya omsättningsbara. Vid återbesöket 2013 hade antalet mynt utökats väsentligt och mer än fördubblats. 2023 var antalet fortfarande stort, ungefär som 2013, ingen noggrann räkning gjordes dock denna gång. Det hade uppenbart skett en viss omflyttning bland mynten. Ett par guldfemmor från 2016 och en ukrainsk *hryvnia* från 2006 fanns bland nytillskotten.

Platsen ligger intill ett populärt promenadstråk och folk stannar uppenbarligen till vid stenen lite då och då. Även om man idag lägger mynt i groparna för att det har man alltid gjort eller för att det är "en kul grej", så går det tillbaka på en äldre tradition och föreställning att offer och smörjning av dylika gropar kunde bota sjukdomar. I äldre uppteckningar om folkliga föreställningar kring dessa skålgropar kallas de för älvkvarnar. Man trodde att groparna uppkom för att älvorna malde sin säd däri. Älvorna var övernaturliga andeväsen som troddes kunna orsaka sjukdomar om de blev förnärmade.

Vid varje besök på väg till Borrehall har vi passerat flera förhistoriska gravplatser – ett röse, en stor kvadratisk stensättning, en domarring och en firsidig stenkrets. Om brukandet av Borrehall går tillbaka till brons- eller järnålder vet vi inte men det förfaller inte otroligt att de som åstadkom de första groparna var "Sjöhultsbor" för kanske mer än två tusen år sedan.

Som ett tillägg till dokumentationen görs en utflykt i skålgropsforskningen med paralleller till offerkällor och jättegrytor samt några exempel på skålgropsstenar i gravar.

